

De fijne lijn tussen kwantiteit en kwaliteit

De Nieuw-Malthusiaanse Bond (1881-1940) en de invloeden van de eugenetische wetenschap in Nederland in de beginjaren van de twintigste eeuw.

Auteur: J.E.C. Dreyer
Studentnummer: 1482890
MA History Scriptie
Politics, culture and national identities
Universiteit Leiden
September 2020

Scriptie begeleider: Dr. M.J. Janse
Tweede lezer: Dr. B.E. van der Boom

Afbeelding voorblad: Het Bondsspeldje, ontwikkeld en gedistribueerd door de Nieuw-Malthusiaanse Bond circa 1930. Zie pagina 47.

Inhoudsopgave

Voorblad	1
Inhoudsopgave	3
Introductie	4
Hoofdstuk 1. De Nieuw-Malthusiaanse Bond	12
<i>Het verlangen naar een gelukkiger leven: Ontstaan en streven, 1881-1899</i>	12
<i>Uitbreiding: Het opzetten van afdelingen en consultatiebureaus, 1900-1935</i>	18
<i>Verval: Verloop tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, 1935-1940</i>	23
Hoofdstuk 2. Eugenetica in Nederland	26
<i>Karakteristieken van de eugenetica in Nederland, 1900-1940</i>	26
Hoofdstuk 3. Eugenetische elementen en nieuw-malthusiaanse overtuigingen	32
<i>Sterilisatie</i>	32
<i>Abortus</i>	36
<i>Asilering</i>	39
<i>Het onderzoek vóór het huwelijk en het huwelijksverbod</i>	42
<i>Kwalitatieve volksverheffing</i>	45
Conclusie	50
<i>Balans: De fijne lijn tussen kwantiteit en kwaliteit</i>	50
Geraadpleegde bronnen en literatuur	
Primaire literatuur	53
<i>Archieven</i>	53
<i>Periodieken</i>	53
<i>Overige primaire bronnen</i>	54
Secundaire literatuur	55

Introductie

In de decennia rondom de twintigste eeuw nam de bevolkingsomvang in Nederland sterk toe, van circa 4 miljoen in 1880 naar ruim 7 miljoen in 1920. Belangrijke oorzaken voor deze toename zijn verbonden aan economische en sociale ontwikkelingen die zich destijds voltrokken in Nederland, waaronder de sterke industriële en economische expansie en de flinke afname van kindersterfte.¹ Hoewel de bevolkingsgroei vaak in verband is gebracht met de groei van welvaart die voortvloeide uit de industrialisatie, kwam er in de praktijk nog in grote mate pauperisme voor. Historicus Auke van der Woud heeft onlangs nog aan de hand van ooggetuigenverslagen, negentiende-eeuwse publicaties over huisvesting en rapporten van onderzoekscommissies, een aangrijpend beeld geschetst van de talloze sloppenwijken en achterbuurten die men veelvuldig aantrof in deze periode. Van der Woud noemt het aantal gore grachten, grauwe sloppen en schamele woningen fenomenaal en spreekt van kolossale vuilheid en armoede. Voor een groot deel van de Nederlandse bevolking was het gebrek aan eten, gezondheid en woonruimte een dagelijkse realiteit.²

Destijds schreven sommigen de bestaande armoede in Nederland toe aan de toenemende bevolkingsomvang. Deze groei werd door hen niet beschouwd als een teken van welvaart maar als een bedreiging voor de samenleving, vanwege het feit dat er door een grotere hoeveelheid mensen druk werd uitgeoefend op de bestaansmiddelen. Zij grepen terug naar het argument van de Britse econoom Thomas Malthus dat de bevolkingsgroei per definitie de voedselproductie zou overtreffen, met flinke tekorten en hongersnood tot gevolg. Om een dergelijk doemscenario te voorkomen en om de maatschappelijke welvaart te vergroten achtten zij de bewuste regulering van de bevolkingsgroei noodzakelijk.³ In het najaar van 1881 verenigden een klein deel van hen zich in de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB). De organisatie streefde ernaar om de overbevolking te bestrijden middels de grootschalige toepassing van anticonceptie- en voorbehoedsmiddelen en, in een later stadium, door vraagstukken met betrekking tot het geslachtsleven ter discussie te stellen in de speciaal hiervoor ingerichte klinieken en consultatiebureaus.⁴ In dit opzicht verschilde de nieuw-malthusianen sterk van het traditionele malthusianisme van Malthus. Malthus was van mening dat seksuele zelfbeheersing of ‘*moral restraint*’ de meest geschikte methode was om overbevolking in het algemeen te bestrijden.

¹ Johannes Blom en Emiel Lamberts, *Geschiedenis van de Nederlanden*, 4^e druk (Baarn 2006) 327.

² Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 11-13.

³ Hugo Röling, *De tragedie van het geslachtsleven. Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond opgericht in 1881* (Amsterdam 1987) 14.

⁴ Gerard Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland: Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) 1881-1971* (Amsterdam 1978) 67.

Wanneer men zich volledig zou afwenden van geslachtsverkeer zou het voortbrengen van nageslacht immers onmogelijk zijn.⁵ Het nieuw-malthusianisme en haar aanhangers verwierpen dit idee. Zij beschouwden seksuele omgang binnen het huwelijk een recht dat iedereen moest kunnen genieten en wensten geboortes te beperken door de toepassing van anticonceptiemiddelen aan te moedigen.⁶ Met de uitvinding van het *pessarium* of ‘vrouwenring’, de rubberen condoms en het cervixkapje aan het eind van de negentiende eeuw, werd deze optie ook voor een steeds groter publiek mogelijk.⁷

Het fenomeen anticonceptie was in Nederland op dat moment nog vrij onbekend en aan veel kritiek onderhevig. De afwijzende houding ten aanzien van anticonceptiemiddelen kan worden gekoppeld aan het groeiende maatschappelijke verlangen naar de moralisering van het Nederlandse volk, een ontwikkeling die halverwege de negentiende eeuw prevaleerde. De nadruk lag hierbij op het bijshaven van de burgerlijke moraal om de welvaart en gezondheid van de Nederlandse samenleving te optimaliseren. De toepassing van anticonceptiemiddelen werd door een grote groep Nederlanders beschouwd als onfatsoenlijk en daardoor in strijd met de gewenste moraal.⁸ Zij vreesden dat het publiekelijk adverteren van anticonceptie een stimulans zou zijn voor het ongeoorloofd toepassen ervan, wat weer onzedelijk gedrag in de hand zou werken. Deze tendens leidde spoedig tot sterke weerstand tegen de NMB en haar activiteiten.⁹

De nieuw-malthusianen waren destijds niet de enigen in Nederland zich richtten op het bevolkingsvraagstuk en de bewuste regulering van de bevolkingsomvang. Binnen progressieve medische kringen gingen er steeds meer stemmen op voor methoden die voortvloeiden uit de nieuwe sociale wetenschap van eugenetica. Eugenetica, wat letterlijk vertaald kan worden naar ‘goede afstamming’, is de wetenschap waarin men zich bezighoudt met het verbeteren van de genetische kwaliteit van de menselijke populatie door de meest geschikten aan te moedigen tot voortplanting en de minder geschikten te ontmoedigen of zelfs te verhinderen.¹⁰ Grondlegger van de wetenschap en deskundige in de genetica, Francis Galton (1822-1911), was ervan overtuigd dat alle eigenschappen van de mens, ook de eigenschappen die gedurende het leven waren verworven, genetisch erfelijk waren. Om toekomstige generaties de beste overlevingskans te geven moesten volgens Galton dus alleen diegene met wenselijke eigenschappen, zoals intelligentie, kapitaal of

⁵ Thomas R. Malthus, *An Essay on the Principle of Population* (London 1798) hoofdstuk II, 9.

⁶ Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland*, 53-54.

⁷ Simon Szreter, Robert Nye en Frans van Poppel, ‘Fertility and Contraception during the Demographic Transition. Qualitative and Quantitative Approaches’, *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 34, no. 2 (Cambridge 2003) 143.

⁸ Frans van Poppel en Hugo Röling, ‘Physicians and Fertility Control in the Netherlands’, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 34, No. 2 (Cambridge 2003) 159.

⁹ Röling, *De tragedie van het geslachtsleven*, 70.

¹⁰ Alison Bashford and Philippa Levine, ‘Introduction: Eugenics and the Modern World’, in: Alison Bashford and Philippa Levine eds., *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (London 2010) 3-4.

fysieke superioriteit, zich voortplanten. De term eugenetica verscheen voor het eerst in zijn succesvolle werk *Inquiries into Human Faculty and its Development* (1883). Met de term doelde Galton op de cultivatie van 'het menselijk ras'.¹¹ Volgens de geneticus kon men met behulp van de eugenetica in theorie een zuiver gezond volk creëren waarvan de gehele maatschappij nog generaties lang zou kunnen profiteren.

Galton's inzichten vloeiden voort uit het sociaal-darwinisme, de ideologie die in zekere zin uitgaat van Charles Darwin's (1809-1882) evolutietheorie, in het bijzonder het deel omtrent de natuurlijke selectie. Volgens het principe van de natuurlijke selectie hebben de organismen die het best zijn aangepast aan hun omgeving een betere overlevingskans waardoor op den duur de minst aangepasten zullen uitsterven. Binnen het sociaal-darwinisme wordt dit principe opgevat als een strijd om het bestaan, veelal uitgedrukt in de populaire term *survival of the fittest*. Hierbij is onderlinge concurrentie een constant gegeven.¹² Het fundamentele verschil tussen het sociaal-darwinisme en eugenetica is dat er binnen de eugenetica van wordt uitgegaan dat ingrijpen in de natuurlijke selectie de meest bevorderlijke manier is om de kwaliteit van de menselijke populatie te verbeteren. Het sociaal-darwinisme acht daarentegen dat deze concurrentie niet mag worden belemmerd en dat de mens de natuur zelf haar werk moet laten doen.¹³

In principe wordt er binnen de eugenetica onderscheid gemaakt tussen twee vormen: positief en negatief. De positieve vorm, de variant die Francis Galton aanvankelijk beoogde, richt zich op het aanmoedigen van individuen met wenselijke eigenschappen om zich voort te planten. De negatieve vorm legt zich daarentegen volledig toe op het verhinderen van de voortplanting bij individuen met eigenschappen die men onwenselijk acht, zoals een fysieke aandoening of een mentale stoornis.¹⁴ In de praktijk is gebleken dat de negatieve variant van eugenetica vaker is toegepast dan de positieve variant. Een goed voorbeeld hiervan is de uitvoering van de zogeheten sterilisatiewetten die rond 1900 in verschillende westerse landen, waaronder Zwitserland, Zweden, Noorwegen, en de Verenigde Staten, werden afgekondigd. Dankzij deze sterk eugenetisch gemotiveerde wetten werden er talloze gedwongen sterilisaties verricht bij individuen met een geestelijke of lichamelijke aandoening waardoor zij permanent onvruchtbaar werden gemaakt en geen nageslacht meer konden voortbrengen. Ook werden zij herhaaldelijk het slachtoffer van de vaak dodelijke medische experimenten die werden uitgevoerd om de kennis met betrekking tot de eugenetica te verbreden.¹⁵ Eén van de meest aangrijpende voorbeelden van de negatieve variant is het rassenbeleid dat in Nazi-Duitsland werd gevoerd tussen

¹¹ Francis Galton, *Inquiries into Human Faculty and its Development* (Londen 1883) 17.

¹² Chris Buskes, *Evolutionair denken. De invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2006) 18, 42.

¹³ Jan Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht: Eugenetica in Nederland 1900-1950* (Nijmegen 1989) 27.

¹⁴ Buskes, *Evolutionair denken*, 392.

¹⁵ *Ibidem*, 395.

1933 en 1945. Het eugenetisch gemotiveerde beleid was er op gericht een ‘superieur ras’ te creëren door de ‘inferieure rassen’ uit de maatschappij te verwijderen. Dankzij dit beleid werden er vóór en gedurende de Tweede Wereldoorlog miljoenen mensen die inferieur werden geacht doelbewust verwijderd uit de Duitse maatschappij en om het leven gebracht.¹⁶ Het gevolg van deze wrede en kwetsende gebeurtenissen is dat eugenetica vaak uitsluitend in verband is gebracht met de negatieve variant waardoor er tot op heden een algemeen taboe rust op eugenetische toepassingen.

De eugenetica kwam voor het eerst naar Nederland rond 1900. Het was toen nog een jonge wetenschap die echter in toenemende mate werd bedreven in Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten. In deze landen werd de ‘rassenhygiëne’ als uitgangspunt genomen, doelend op het behoud van één zuiver en superieur ras om de degeneratie van het menselijk soort tegen te gaan.¹⁷ De indeling van de mensheid in rassen aan de hand van afkomst en status was destijds een vrij algemeen geaccepteerd concept binnen diverse disciplines zoals de antropologie en de genetica. In Nederland bekommerden eugenetici zich niet zozeer om de raszuiverheid van het volk maar om de fysieke en mentale gezondheid. Hierbij speelde de raciale afkomst feitelijk geen rol. Zij namen de verhoging van de zogeheten ‘voortplantingshygiëne’ als uitgangspunt. De nadruk lag hierbij op het verhinderen van de voortplanting bij individuen met ‘onhygiënische’ eigenschappen zoals drankzucht, een slechte gezondheid of een zwakzinnige aanleg, vanuit de overtuiging dat zulk soort onzuivere eigenschappen genetisch erfelijk waren. Omdat dit vaak de onderste laag van de samenleving betrof is de eugenetica in Nederland ook wel getypeerd als eerder stands- dan ras gevoelig.¹⁸ In feite was de eugenetica in Nederland diep geworteld in het genetisch determinisme: de gedachte dat het gedrag en de samenstelling van een mens volledig genetisch bepaald zou zijn en daarom onveranderlijk is.

Vooralsnog is grondig onderzoek naar de eugenetica in Nederland schaars of zeer verouderd. In de volksmond wordt daarom weinig onderscheid gemaakt tussen de westerse landen waarin de eugenetische wetenschap werd bedreven. Toch geven de weinige onderzoeken met betrekking tot dit thema te kennen dat de wetenschap in Nederland slechts in bescheiden mate voorkwam en als vrij mild kan worden beschouwd. Over het algemeen wijzen deze onderzoeken uit dat de eugenetica weinig populair was omdat de maatschappelijke conditionering in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw niet bepaald strookte met het eugenetische gedachtegoed. In één van de vroegste studies naar de Nederlandse eugenetica beweerde geneticus en tijdgenoot Marianne Van Herwerden, dat de ideeën van eugenetica volledig indruisten tegen de Nederlandse tijdsgeest. Hoewel de voordelen van selectieve voortplanting door een aanzienlijk deel van met name Nederlandse artsen werd onderkend, zou de

¹⁶ Buskes, 395.

¹⁷ Marianne van Herwerden, *Erfelijkheid bij den Mensch en Eugenetiëk* (Amsterdam 1926) 327.

¹⁸ Noordman, *Om de kwaliteit van het nageslacht* 41, 250.

wetenschap vanwege “haar controversiële en onethische aard” nooit door het gros van de bevolking geaccepteerd worden.¹⁹ Ditzelfde argument vinden we nog steeds terug in het meest recente onderzoek naar de eugenetica in Nederland waarin historicus Jan Noordman geheel instemmend verklaarde dat dankzij het burgerlijke karakter van de Nederlandse maatschappij en haar culturele traditie van charitatieve zorg, de eugenetica geen grootschalig enthousiasme heeft kunnen opwekken. Aan de wetenschap zouden teveel ethische bezwaren vastkleven waarvan zowel de Staat als het maatschappelijk middenveld zich liever afzijdig hielden. Om die reden heeft zich in Nederland ook nooit een door de Staat gehandhaafde bevolkingspolitiek voltrokken en zijn er nooit daadwerkelijk eugenetisch gemotiveerde wetten aangenomen.²⁰

Hoewel in essentie zowel het nieuw-malthusianisme als de eugenetische wetenschap zich destijds richtten op het verbeteren van de Nederlandse bevolking met als doel de maatschappelijke vooruitgang te stimuleren, lopen de meningen over de connectie tussen beiden behoorlijk uiteen. Noordman, die in zijn onderzoek vluchtig verwijst naar het nieuw-malthusianisme, stelde dat de nieuw-malthusianen zich nooit openlijk hebben uitgelaten over de voor- en nadelen van eugenetische toepassingen ten opzichte van geboortebeperving. Volgens de historicus ging het hen veel meer om de hygiënische betekenis ervan. Kortom, zij verkozen een verhoogde reinheid en een gezondere levensstijl boven de genetisch kwalitatieve verbetering van het nageslacht.²¹ Aan de compleet andere kant van het spectrum suggereerde wetenschapsfilosoof Chris Buskes dat de nieuw-malthusianen wel degelijk streefden naar de genetisch kwalitatieve verbetering van het Nederlandse volk. In zijn werk *Evolutionair denken: De invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (2006) liet Buskes weten dat er binnen de nieuw-malthusiaanse organisatie dikwijls zou zijn gesproken over volkszuiveringen middels een selectief voortplantingsbeleid.²² Andersom zou het nieuw-malthusiaanse gedachtegoed ook binnen eugenetische kringen zijn geïncorporeerd. Zo verklaarde Van Herwerden dat enkele eugenetici een nieuw-malthusiaans geboorte-bepervend beleid wensten op te nemen in ‘het eugenetisch programma’ om het eugenetisch ideaal sneller en effectiever te kunnen bereiken.²³ Ook Noordman veronderstelde dat eugenetici in zekere zin een zogenaamd ‘selectief nieuw-malthusianisme’ beoogden, oftewel een gedifferentieerd bevolkingsbeleid dat niet gericht was op kwantiteit maar op de kwaliteit van het volk.²⁴

De simpele verklaring voor de uiteenlopende opvattingen over de connectie tussen het nieuw-malthusianisme en de eugenetica in Nederland is het relatief weinige onderzoek dat er in de

¹⁹ Van Herwerden, *Erfelijkheid bij den Mensch*, 381.

²⁰ Noordman, 12, 248.

²¹ Ibidem, 183.

²² Buskes, 396.

²³ Herwerden, 370.

²⁴ Noordman, 109.

afgelopen decennia is verricht naar de nieuw-malthusiaanse ideologie en de organisatie die deze aanhing. Grondige analyses over de NMB zijn zeldzaam of behoorlijk gedateerd. Auteur en voormalig lid van de NMB, Gé Nabrink, publiceerde eind jaren zeventig van de vorige eeuw één van de meest gedetailleerde werken over de organisatie getiteld *Seksuele hervorming in Nederland: Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, 1881-1971*. Ondanks het feit dat zijn werk onmiskenbaar waardevolle informatie over de NMB bezit, bevat het hoofdzakelijk statistische gegevens waardoor een kritisch perspectief vrijwel compleet afwezig is. Een meer subjectieve analyse over de NMB kan worden teruggevonden in het proefschrift van de al eerder genoemde Hugo Röling. Hoewel Röling een solide introductie geeft over de ontwikkeling van de NMB is zijn werk in wezen een onderzoek naar het leven van actief lid en voorman van de organisatie dr. Johannes (Jan) Rutgers (1850-1924). Hierdoor ligt de nadruk krachtiger op de rol van Rutgers en het maatschappelijke debat over het geslachtsleven dan op NMB en haar gedachtegoed.²⁵

Kortom, er resteren nog veel vraagtekens rondom de NMB. Dit onderzoek poogt het één en ander op te helderen over de nieuw-malthusiaanse organisatie en, in het bijzonder, over het verband tussen de organisatie en de wetenschap van eugenetica. Hierbij is het belangrijkste punt van onderzoek in welke mate de NMB destijds zelf elementen vanuit de eugenetica heeft benaderd en in hoeverre de organisatie hierdoor is beïnvloed in haar denkwijze. Hieruit volgt de kernvraag van dit onderzoek: kunnen we elementen van de eugenetica terugvinden in het beleid van de NMB in de beginjaren van de twintigste eeuw? En zo ja, kunnen we aan de hand van deze vindingen de NMB in zekere zin als een eugenetisch gemotiveerde organisatie beschouwen?

Zulk soort vragen zijn de moeite waard om te analyseren. Allereerst vanwege het geringe historiografische materiaal over zowel de eugenetica in Nederland als de NMB. De geschiedenis van de eugenetische wetenschap is de afgelopen decennia uitgebreid onderzocht in diverse westerse landen. Zulk soort onderzoeken hebben zich voornamelijk toegelegd op wat de wetenschap teweeg heeft gebracht en wat de uitwerkingen ervan waren in het desbetreffende land. Maar zoals benoemd is grondig onderzoek naar eugenetica in Nederland achterwege gebleven of flink verouderd. Een dergelijk onderzoek zou dus een interessante bijdrage kunnen leveren onze algemene kennis over hoe eugenetische ideeën in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw gedijde. Daarnaast kunnen we nieuwe inzichten krijgen in de handelwijze van de NMB en in hoeverre zij, bewust of onbewust, werd beïnvloed door het gedachtegoed van de eugenetica ten opzichte van het bevolkingsvraagstuk.

²⁵ Röling, 13.

Om een vollediger beeld te geven zal in het eerste hoofdstuk dieper worden ingegaan op de NMB met behulp van zowel primaire als secundaire literatuur. Deze analyse betreft een tijdspanne van circa zestig jaar onderverdeeld in drie periodes. De eerste periode behandelt het ontstaan, streven en de ontwikkeling van de Bond tussen 1881 en 1899. Hier wordt met name gekeken naar wat meer algemene kennis met betrekking tot de organisatie, waaronder naar wat de NMB motiveerde om haar gedachtegoed te verspreiden, hoe zij zich organiseerde, welke doelgroep zij poogde te bereiken en met welke middelen. De context waarin de Bond zich ontwikkelde is hierbij van groot belang en zal ter inleiding worden toegelicht. De tweede periode belicht de uitbreiding van de NMB tussen 1900 en 1935. In deze bloeiperiode van de organisatie zien we niet alleen een flinke uitbreiding in het ledental maar ook in haar activiteiten. Deze uitbreiding was grotendeels te danken aan de oprichting van de afdelingen en de consultatiebureaus die een cruciale rol hebben gespeeld in de verdere ontwikkeling van de NMB. In dit deel wordt in het bijzonder gekeken naar de nieuwe activiteiten van de Bond en de groeiende kritiek die zij gedurende deze periode te verduren kreeg. Deze kritiek had voor het grootste deel betrekking op het gemak waarmee medestanders van de organisatie hun richtlijnen over gebruik van anticonceptie en geslachtsverkeer verkondigden. Dankzij de voortvarende verspreiding van kennis over anticonceptie werden de preventieve middelen al snel een belangrijk onderdeel van het openbare debat over het geslachtsleven, iets wat destijds nog een zeer gevoelig onderwerp in Nederland was. De discussie demonstreert goed hoe er vanuit verschillende hoeken van de samenleving werd gedacht over de ideeën en praktijken van de Bond. De derde periode bespreekt het verloop van de NMB tussen 1935 tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1940, een periode die zich kenmerkt door toenemende zorgen. Mede dankzij de groeiende kritiek en de voortschrijdende financiële situatie waarin de Bond verkeerde zette het verval in.

Om een brug te slaan naar de verbintenis met eugenetica wordt er in het tweede hoofdstuk gekeken naar het karakter van de eugenetica in Nederland, met name naar hoe de eugenetische wetenschap hier in de eerste paar decennia van de twintigste eeuw gedijde en hoe men de eugenetische toepassingen wenste te incorporeren op Nederlandse bodem. Hierdoor krijgt de lezer een beter begrip van wat er in Nederland destijds wel of niet eugenetisch werd beschouwd. Het vormt daarbij een opstap naar het derde en laatste hoofdstuk waarin elementen van de eugenetica in Nederland nog grondiger worden geanalyseerd en wordt gekeken naar hoe deze vanuit de NMB zijn benaderd. Het betreft ideeën over eugenetische toepassingen die door Nederlandse eugenetici het meest zijn aangedragen als potentiële methoden ter bevordering van het eugenetisch ideaal. Aan de hand van primair bronmateriaal, waaronder brochures, verslagen, propagandaboekjes, persoonlijke missives en wetenschappelijke publicaties die door de NMB en haar leden zijn

verspreid, kan een goed beeld worden gevormd van de nieuw-malthusiaanse opvattingen over eugenetische toepassingen, en in hoeverre deze toepassingen als wenselijk of juist onwenselijk werden beschouwd. Om een helder overzicht te houden worden deze ideeën thematisch behandeld.

De bedoeling van dit bronnenonderzoek is het achterhalen van voorstellingen en verwijzingen die gekoppeld kunnen worden aan eugenetica, of met andere woorden het vinden van zaken die kunnen wijzen op invloeden van de wetenschap en daarmee op de mate waarin de NMB eugenetische ideeën omarmde en wellicht zelfs aandroeg als legitieme optie in haar strijd tegen overbevolking. Binnen dit onderzoek zal er rekening worden gehouden met de nationale context waarin de organisatie zich ontwikkelde. In de loop van de negentiende eeuw bevond Nederland zich in een periode waar de bestrijding van armoede en onzedelijk gedrag van het grootste belang werd geacht. Onder het mom van maatschappelijke vooruitgang kwam het streven naar de morele verheffing van de samenleving aan het einde van de negentiende eeuw in een stroomversnelling, waardoor zedelijkheidsvraagstukken zoals seksualiteit, pornografie en prostitutie intensiever werden aangepakt door met name het maatschappelijk middenveld, maar ook door de Staat. Zoals in het eerste hoofdstuk duidelijk zal worden resulteerde dit in de totstandkoming van een serie wetten die de beschavingsdrift van de Staat in de hand werkte. De kennis met betrekking tot de zedelijkheidskwesties en de zogenaamde zedelijkheidspolitiek die destijds werd gevoerd is cruciaal om het verloop van de NMB te kunnen begrijpen.

In wezen is de methode van dit onderzoek een kwalitatieve casus-studie naar de NMB en haar denk- en handelwijze met betrekking tot de overbevolkingskwestie in Nederland. Het doel hiervan is om te bepalen in hoeverre de NMB werd beïnvloed door ideeën vanuit de eugenetica. De periode die hiervoor wordt geanalyseerd is vanaf grofweg 1880 tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in 1940. Hoewel de NMB in 1946 een doorstart maakte onder de naam de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH), ondervond zij na de Tweede Wereldoorlog nog weinig belangstelling voor haar grondbeginselen. De bevolkingsomvang was dankzij de enorme verliezen gedurende de oorlog dermate afgenomen dat het beperken van geboortes nu het laatste was waar men zich zorgen om maakte. Vanaf 1946 kwam binnen de organisatie daarom de nadruk sterker te liggen op thema's met betrekking tot het geslachtsleven in plaats van op geboortebepaling.²⁶ Gezien dit onderzoek nadrukkelijk het verband tussen het gedachtegoed van de NMB en eugenetica met betrekking tot geboortebepaling onderzoekt, is een analyse van de periode na de Tweede Wereldoorlog feitelijk irrelevant.

²⁶ NSVH, Inleiding Geschiedenis van de NSVH, gevonden op de officiële website van de NSVH <https://www.nvsh.nl/over-de-nvsh/geschiedenis-nvsh/> (geraadpleegd op 19 mei 2020).

Hoofdstuk 1. De Nieuw-Malthusiaanse Bond

Het verlangen naar een gelukkiger leven: Ontstaan en streven, 1881-1899.

Nederland halverwege de negentiende eeuw kenmerkt zich grotendeels door het voortschrijdende vooruitgangsgeloof en utilitarisme, ofwel het streven naar de optimalisering van maatschappelijke welvaart. De sterke industriële en economische expansie in de loop van 1800 leidde tot grotere welvaart waarvan steeds meer Nederlanders konden profiteren. De nadelige gevolgen van de industrialisatie, waaronder de armoede, slechte arbeidsomstandigheden en gebrekkige huisvesting, werden hierdoor echter ook steeds beter zichtbaar. Met de gewenste maatschappelijke vooruitgang in het achterhoofd verlangde men zulk soort problematische vraagstukken zo spoedig mogelijk op te lossen. Vanuit hoofdzakelijk progressief-liberale en confessionele kringen beoogde men de rigoureuze voortzetting van het negentiende eeuwse beschavingsoffensief.²⁷ De morele verheffing van de samenleving werd de meest cruciale prioriteit waarbij de nadruk verschoof van de zorg voor het individu naar de zorg voor de gemeenschap. Fatsoenlijke medische zorg voor jong en oud, sanitaire voorzieningen en huiselijk geluk werden nu gezien als essentiële voorwaarden voor een gelukkig bestaan en aangelegenheden die behoorden te worden versterkt. Daarbij dienden de heersende armoede, alcoholmisbruik, prostitutie en criminaliteit aan banden te worden gelegd.²⁸

Tegen het einde van de negentiende eeuw ontstonden er nieuwe organisaties die zich, gevoed door humanitaire gevoelens, bekommerden om de levens van minvermogenden en trachtten hun levens te verbeteren door actief te participeren in de armenzorg en door het verspreiden van algemeen besef over thema's met betrekking tot sociale vraagstukken.²⁹ In de basis was de Nieuw-Malthusiaanse Bond er hier één van. Haar leden waren ervan overtuigd dat het bewust reguleren van geboortes de meest effectieve manier was om een gezond, welvarend en gelukkig leven te garanderen. Aanhangers van deze geboorteregeling waren voor een groot deel geïnspireerd door de uit Engeland afkomstige *Malthusian League* die in 1877 werd opgericht door politieke activisten en vrijdenkers Charles Bradlaugh (1833-1891) en Annie Besant (1847-1933). Bradlaugh en Besant waren beide beruchte voorvechters van geboorteregeling om de overbevolking in het Engeland tegen te gaan. Als één van de eersten propageerden zij het gebruik anticonceptiemiddelen met het

²⁷ Piet de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979) 9-10.

²⁸ Janneke van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland 1859-1909* (Amsterdam 2009) 203-204.

²⁹ Piet de Rooy, *A tiny spot on the earth: The political culture of the Netherlands in the nineteenth and twentieth centuries* (Amsterdam 2015) 153.

doel de Engelse bevolkingsgroei te reguleren.³⁰ Publicaties hierover vonden al snel hun weg naar Nederland waar ze binnen progressieve kringen zeer enthousiast werden ontvangen. Volgens Nabrink zouden de oprichters van de NMB, liberaal politicus Carel Victor Gerritsen (1850-1905) en progressief vrijdenker Jan Martinus Smit (1852-1942), al enige tijd in contact hebben gestaan met prominente leden van de *Malthusian League*.³¹ Doordat de Engelse variant binnen een korte tijd fors aan populariteit won, werd het besluit genomen een Nederlandse variant op te richten die nauw verbonden was aan de Engelse. Dit resulteerde op 2 november 1881 in de officiële oprichting van de NMB.³² In het prille begin bleef de Bond grotendeels in besloten kring en achter de schermen werken aan haar beleid en statuten. Over haar activiteiten en publicaties direct na haar oprichting is daarom helaas weinig bekend. Grofweg een half jaar na de oprichting begon de organisatie voor het eerst actief met het verspreiden van haar gedachtegoed.

De voornaamste doelstelling van de NMB was vanaf het begin helder. Net als bij de Engelse *Malthusian League* stond geboorteregeling bovenaan haar agenda. Medeoprichter Jan Martinus Smit verkondigde in een brochure uit juni 1882: “Het doel van de vereeniging is het verspreiden van kennis aangaande de wet der bevolking, hare gevolgen, en invloed op de zeden en gewoonten der menschen”.³³ Het Bondsbestuur wenste dus door middel van de verspreiding van informatie met betrekking tot de overbevolking en de, in hun ogen, nadelige gevolgen daarvan, de Nederlandse samenleving doen realiseren dat de uitdijende bevolkingsomvang de hoofdoorzaak was van de heersende armoede en dus consequent moest worden aangepakt. In dit streven bedeedden medestanders van de NMB de Nederlandse Staat een belangrijke rol toe. Zij vonden het een zaak van de Staat om de bewust geboortebelief effectief te handhaven als een onderdeel van het beschavingsoffensief.³⁴ Wat opvalt is dat de middelen voor de gewenste geboortebeperving in deze beginjaren nog niet door beleidsmakers van de Bond werden geadverteerd. Vanuit de organisatie zou voorzichtig zijn gehandeld uit angst voor tegenstand. De organisatie zou feitelijk allang over informatie met betrekking tot anticonceptie- en voorbehoedsmiddelen hebben beschikt dankzij haar hechte band met de *Malthusian League* en de onderlinge kennisuitwisseling. Maar omdat er destijds bij een groot deel van Nederlandse artsen nog veel onduidelijkheid heerste over de preventieve middelen werd vanuit de Bond besloten om informatie hierover pas op een later moment bekend te maken.³⁵

³⁰ Rosanna Ledbetter, *A History of the Malthusian League, 1877-1927* (Londen 1976) 4-7.

³¹ Nabrink, 67.

³² Ibidem.

³³ Jan Martinus Smit, ‘Ons Programma’, *Schetsen no. 1* (1882) 27.

³⁴ Nabrink, 255.

³⁵ Röling, 53.

De NMB ontwikkelde zich al snel tot een vrij bescheiden maar goed functionerende organisatie met een relatief omvangrijke algemene raad van achttien man die jaarlijks samenkwamen, en een regulier betrokken dagelijks bestuur. Het dagelijks bestuur bestond tot aan 1895 uit zes man met medeoprichters Gerritsen als voorzitter en Smit als penningmeester.³⁶ De rol van secretaris werd vervuld door radicaal-liberale vakbondsleider Bernardus Hermanus Heldt (1841-1914). Volgens Röling speelde Heldt vanaf het begin een cruciale rol in de verspreiding van het gedachtegoed van de NMB, dankzij zijn functie als voorzitter van de door hem in 1871 opgerichte vakcentrale het Algemeen Nederlandsch Weklieden-Verbond (ANWV). De ANWV was de eerste landelijke koepelorganisatie van vakbonden in Nederland wiens leden streefden naar sociale hervormingen met het oog op de Nederlandse arbeiders. Opmerkelijk is dat de ANWV weinig voelde voor het opkomend socialisme. Sterker nog, de vakcentrale beoogde politiek en godsdienstig neutraal te zijn om zo geleidelijk de “werkmansstand te verheffen in zedelijke waarden”.³⁷ Het tijdschrift van de vakcentrale, getiteld *De Werkmansbode*, werd één van de meest cruciale voertuigen voor de verspreiding van het nieuw-malthusiaanse gedachtegoed in deze periode.

Het duurde niet lang voordat mensen zich begonnen aan te sluiten bij de NMB. In een notulen van de eerste vergadering die plaatsvond op 29 oktober 1882 vermeldde secretaris Heldt dat de Bond binnen slechts enkele maanden 233 leden aan zich had weten te binden, waarvan 220 mannelijke en 13 vrouwelijke leden.³⁸ Daarnaast werden er door het Bondsbestuur ereleden benoemd waarvan de meest opvallende naam van liberaal politicus en uitgesproken voorstander van het nieuw-malthusianisme Samuel van Houten (1837-1930) was. Van Houten, bekend om het realiseren van de Kinderwet uit 1874, had zich in de voorgaande jaren meerdere malen uitgesproken over het belang van bevolkingsplanning omwille van de negatieve effecten van overbevolking, met name bij de arbeidende klassen.³⁹ Hij zou in latere publicaties van de Bond kritische bijdragen leveren over de aanpak van overbevolking. De benoeming van Van Houten als erelid was een unanieme beslissing vanuit de organisatie.⁴⁰ Hiermee kwam het ledental in eind 1882 uit op 235 leden. Een gestadige groei van het ledental bleef in de jaren daarop uit. Tot aan 1890 bleef het ledental vrijwel onveranderd; Tegen het eind van de eeuw bedroeg het aantal circa 550 leden.⁴¹

³⁶ Voor een compleet overzicht van het NMB bestuur, inclusief voor- en achternamen, van 1882 tot en met 1895 zie: archief Gé Nabrink, inventaris nr. 171, map 1, IISG Amsterdam.

³⁷ *De Werkmansbode*, jg. 1, no. 1 (10 januari 1877) 2.

³⁸ Notulen algemene ledenvergadering NMB, 29 oktober 1882, inventarisnr. 171, map 1, archief Gé Nabrink.

³⁹ Samuel van Houten, ‘Beschouwingen over de bevolkingsleer in verband met de sexuele moraal’, *Vragen des Tijds*, jg. 10, no. 1 (1 januari 1877) 1- 60.

⁴⁰ Nabrink, 68.

⁴¹ *Ibidem*, 99.

Dat de organisatie een bepaalde doelgroep voor ogen had was ook helder. Er werd voortdurend vanuit de NMB geopperd dat in feite de “lagere- en arbeidende klassen” schuldig waren aan de enorme bevolkingstoename omdat binnen deze klassen de meeste geboortes werden geconstateerd.⁴² Het bestuur van de Bond wenste daarom hoofdzakelijk bij deze groepen de kennis over anticonceptie- en voorbehoedsmiddelen te verspreiden. De geconcentreerde bevolkingstoename binnen deze kringen werd door bestuurslid Smit toegeschreven aan “de onwetendheid van een groot deel van paupers, en de onbekendheid bij intellectuelen met het lijden van het volk”.⁴³ Kortom, het Bondsbestuur was er niet alleen van overtuigd dat de armste lagen van de bevolking zich niet bewust waren van de toestand door het ontbreken van kennis en middelen, maar ook dat een groot deel van de gegoede burgerij niet in de gaten had hoe ellendig de situatie was voor armste der armen. Volgens het Bondsbestuur was het verspreiden van kennis met betrekking tot overbevolking en haar gevolgen cruciaal voor iedereen, maar de kennis met betrekking tot het verhinderen van voorplanting wenste men vanuit de organisatie hoofdzakelijk bij minvermogenden te verkondigen.

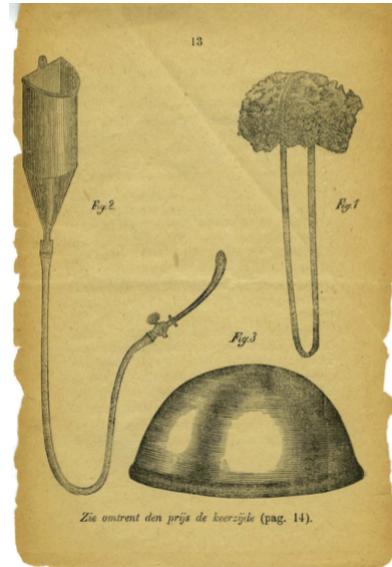
Tot aan 1900 voerde de NMB propaganda op kleine schaal. Zij poogde hoofdzakelijk middels brochures, affiches en advertenties in progressieve dagbladen haar doelgroep te bereiken. Haar meest succesvolle propagandamiddel in deze periode was de zogeheten *Schetsen* serie. Deze twaalfdelige brochurereeks bevatte betogende stukken over controversiële thema’s met betrekking tot geboortebeperving en was bedoeld voor zowel het grote publiek als voor de beoogde doelgroep. De schrijfstijl was daarom veelal ongecompliceerd en de brochures bevatten van tijd tot tijd visuele elementen waardoor ook ongeschoolde individuen de informatie konden opnemen. Een goed voorbeeld hiervan is de uitgave van *Schetsen no. 3* uit 1884, ook wel bekend als het *Middelenboekje*. De brochure bevatte een volledige pagina met afbeeldingen van het recent op de markt gelanceerde voorbehoedsmiddel *pessarium occlusivum*, het spoelsysteem en het zogenaamde schoonmaak sponsjes voor de nodige hygiënische nazorg (zie afbeelding 1). Daarbij bevatte de brochure praktische voorlichting over het gebruik van de middelen, het kostenplaatje en de verkooppunten.⁴⁴ Het *Middelenboekje* werd vanwege grote vraag in de jaren erop nog talloze keren herdrukt en uitgegeven onder te titel *De middelen ter voorkoming van groote gezinnen*.⁴⁵ Het werd tevens het meest succesvolle propagandamiddel van de organisatie.

⁴² *Schetsen no. 1* (1882), *Schetsen no. 2* (1883); *Schetsen no. 3* (1884) inventarisnr. 153, map 1, archief NMB.

⁴³ *Schetsen no 1*, 2, 24.

⁴⁴ Nieuw-Malthusiaanse Bond, ‘Het ontstaan de ontwikkeling der zedelijkheidsgevoel’, *Schetsen no. 3*, (1884) 35.

⁴⁵ Nabrink, 107.

Afbeelding 1: Illustratie uit *Schetsen no. 3*, archief NMB, IISG Amsterdam.

Hoewel anticonceptie en de toepassing ervan in deze periode bij velen nog behoorlijk gevoelig lag suggereert de hoge afzet van het *Middelenboekje* dat er wel degelijk belangstelling was naar anticonceptieve middelen. Actieve NMB-leden die ook het beroep van arts uitoefenden speelden hier behendig op in door vanaf 1890 zogeheten ‘anticonceptie-sprekuren’ te organiseren. Twee van deze initiatienemers waren befaamd arts, activiste en echtgenote van voorzitter Victor Gerritsen, dr. Aletta Jacobs (1854-1929), en toekomstig voorman van de NMB dr. Jan Rutgers. In hun klinieken gaven zij voorlichting over de toepassing van de anticonceptie aan min- en onvermogene vrouwen.⁴⁶ Om de beoogde doelgroep aan te trekken vestigden zij bewust hun klinieken in druk bevolkte arbeiderswijken in de grote steden en werd voorlichting over de middelen vrijwel altijd kosteloos aangeboden.⁴⁷ Volgens de organisatie waren deze anticonceptie spreken een groot succes en zouden aan het eind van 1895 al rond de 3500 vrouwen gebruik hebben gemaakt van gratis voorlichting.⁴⁸ Zulk soort praktijken zouden in de jaren dertig van de twintigste eeuw nog fors vermeederen en zelfs uitgroeien tot formele consultatiebureaus. Vanwege de groeiende vraag naar adviezen maar een tekort aan participerende artsen startte de NMB in 1899 een nieuwe campagne. Verschillende artsen binnen de Bond, waaronder Rutgers, begonnen met het actief opleiden van individuen tot deskundigen in de toepassing van anticonceptie. Zij zouden in

⁴⁶ Aletta Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam 1924) 82.

⁴⁷ Nabrink, 130.

⁴⁸ E. Kempe, ‘Wat wil het nieuw-malthusianisme?’ *Schetsen no. 7* (1899) 9.

een later stadium naast het geven van voorlichting ook zelf de preventieve middelen voor een gereduceerde prijs aanbieden om ze vervolgens kosteloos aan te brengen bij de vrouw.⁴⁹

Het jaar 1895 bleek een belangrijk omslagpunt voor de NMB. Er vond een grote reorganisatie plaats binnen het Bondsbestuur. Medeoprichter Gerritsen stapte op als voorzitter en werd opgevolgd door ANWV vakbondsleider Heldt. Ook Smit verliet zijn positie als secretaris en werd opgevolgd door W.M.H. Anten, een voormalig gezagvoerder van de infanterie die tot 1899 binnen de Bond actief zou zijn.⁵⁰ In tegenstelling tot het voormalig bestuur was het nieuwe bestuur een stuk fanatieker in het voeren van propaganda. Hierdoor werd de afzet van vooral het *Middelenboekje* aanzienlijk verhoogd.⁵¹ In ditzelfde jaar, op 30 januari, kreeg de Bond middels instemming van de Nederlandse overheid officieel de Koninklijke Goedkeuring.⁵² Dit gaf de organisatie rechtspersoonlijkheid en dus de bevoegdheid om zelf bepaalde handelingen te verrichten waardoor zij haar activiteiten kon uitbreiden. Volgens sommigen zou de rol van erelid van Houten cruciaal zijn geweest in het verkrijgen van de Koninklijke Goedkeuring. Hij zou als toenmalig minister van binnenlandse zaken invloed hebben uitgeoefend op het kabinet om toestemming te geven.⁵³ Geheel zonder kritiek verliep deze toezegging niet. De NMB werd door diverse Kamerleden van confessionele zijde beschuldigd van “het nastreven van het bederf der zeden” en zou daarmee de “vitaliteit van het Nederlandse volk bedreigen”.⁵⁴

De Koninklijke Goedkeuring van 1895 zette de NMB op de kaart in zowel positieve als negatieve zin. Enerzijds kreeg de NMB meer vrijheid in haar handelen en kon in de jaren daarop haar activiteiten uitbreiden. Anderzijds activeerde deze activiteiten felle weerstand. De vroegste kritiek kwam vooral vanuit medische kringen. Een groot deel van Nederlandse artsen twijfelden over de veiligheid van voorbehoedsmiddelen en vreesden de risico's ervan op de fysieke gezondheid.⁵⁵ Dankzij de schaarse kennis over de middelen leek het adverteren ervan veel artsen een ondoordachte actie. Op zichzelf leek de doelstelling om geboortes te reguleren nog weinig weerstand op te wekken. De medische gevaren vormden de grootste zorg. Pas toen er aan het begin van de twintigste eeuw door diverse artsen en verloskundigen werd aangetoond dat de preventieve middelen in essentie onschadelijk waren, versoepelden de argumenten over de medische gevaren. Zij werden spoedig overschaduwd door morele bezwaren waarbij de nadruk lag op de onzedelijke

⁴⁹ Frank van der Goes, 'Nieuw-Malthusianisme, Geschiedenis van den Nieuw-Malthusiaanschen Bond', *Tweemaandelijksch Tijdschrift voor letteren, kunst, wetenschap en politiek* (1897) 424.

⁵⁰ Archief Gé Nabrink, inventaris nr. 171, map 1.

⁵¹ Van der Goes, 'Nieuw-Malthusianisme', 426-427.

⁵² De Koninklijke Goedkeuring van 30 januari 1895, gepubliceerd in *de Staatscourant*, no. 24 (27-02-1895).

⁵³ Röling, 56,

⁵⁴ NA 2.02.31.02, inventaris nr. 743, *Verslag van de Handelingen der Staten Generaal 1895/1896*, 116, 190.

⁵⁵ Hector Treub, 'De geneesheer tegenover de facultatieve steriliteit' in: *verspreide opstellen van Prof. H. Treub* (Amsterdam 1904), 82-97.

aard van anticonceptie. Zulk soort kritieken zouden zich met name in de beginjaren van de twintigste eeuw nog sterker en veelvuldiger manifesteren.⁵⁶

Uitbreiding: Het opzetten van afdelingen en consultatiebureaus, 1900-1935

In de beginjaren van de twintigste eeuw groeide de NMB van een betrekkelijk kleine vereniging uit tot een omvangrijke landelijke organisatie. Het aantal leden groeide van circa 550 in 1900 naar bijna 22.000 in 1935.⁵⁷ Leden van de NMB betaalden in deze periode een jaarlijkse contributie van één gulden. Dankzij de inbreng van voorzitter Heldt werd een uitzondering gemaakt voor leden die ook lid waren van een werkliedenvereniging. Zij konden zich tegen een gereduceerde prijs van 25 cent bij de Bond aansluiten.⁵⁸ Met het invoeren van deze promotie zien we een duidelijke stijging in het ledental, wat suggereert dat een aanzienlijk aantal arbeiders zich in deze periode bij de Bond voegden. Leden van de NMB ontvingen naast kosteloze voorlichting ook gratis brochures en andere reclame van de Bond. Het waren overigens uitsluitend deze lidmaatschapsgelden, giften en opbrengsten vanuit de verkoop van brochures aan niet-leden waaruit de NMB in deze periode inkomsten genereerde.

De voortvarende uitbreiding van de NMB gedurende deze periode was grotendeels te danken aan de oprichting van de zogeheten afdelingen. De afdelingen functioneerden als ontmoetingsplaatsen voor zowel leden als belangstellenden met als doel hen actiever te betrekken bij de activiteiten van de NMB. De afdelingsbesturen organiseerden hier vergaderingen, voorlichtingsavonden en bijeenkomsten.⁵⁹ De eerste afdeling werd opgericht in januari 1900 in Amsterdam, de standplaats van de NMB. Kort hierna volgde de oprichting van afdelingen in onder andere Den Haag, Rotterdam, Middelburg, Schiedam, Leeuwarden, Gouda, Nijmegen, Maastricht, Haarlem, Utrecht, Delft, Enschede, Hengelo, Almelo, Tilburg, Dordrecht en Zutphen. In 1909 en 1910 werden er zelfs afdelingen in Antwerpen, Mechelen en Leuven opgezet.⁶⁰ De landelijke verspreiding van de afdelingen zijn van groot belang geweest voor de uitbouw van de NMB en haar activiteiten en, nog belangrijker, de uitbreiding van kennis over anticonceptie en de toepassing ervan.

⁵⁶ Röling, 135.

⁵⁷ Nabrink, 100.

⁵⁸ Archief NMB, Statuten en Huishoudelijke reglementen, inventarisnr. 49, map 1 (1904-1905, 1914).

⁵⁹ Alph van Kol, 'Religieus-ethische kroniek: De Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming', *Streven: maandblad voor geestesleven en cultuur*, jg. 10, nr. 5 (1957) 446.

⁶⁰ Nabrink, 99-100.

Een andere belangrijke verklaring voor deze forse uitbreiding was de actieve instelling van het toenmalige bestuur. In 1899 werd secretaris van Anten opgevolgd door de al eerder genoemde Jan Rutgers, een arts en uitgesproken voorstander van het nieuw-malthusianisme. In tegenstelling tot het voormalig bestuur wenste Rutgers de NMB op de kaart te zetten door middel van nieuwe vormen van propaganda en een actievere rol in het maatschappelijk debat omtrent anticonceptie. De nieuw-malthusiaanse arts wordt over het algemeen beschouwd als de onmiskenbare motor achter de successen van de NMB in deze periode.⁶¹ Met name op propagandistisch gebied bepaalde hij als secretaris de koers van de organisatie. Naast zijn inzet voor geboortebeperking schonk hij volop aandacht aan de discussies over het geslachtsleven, anticonceptie en de emancipatie van de vrouw. Hij noemde dit “een cruciale voorwaarde voor een verhoogde maatschappelijke welvaart”.⁶²

Met Rutgers aan het roer zien we een duidelijke verandering in het karakter van de NMB. De nadruk van het belang van geboortebeperking kwam sterker te liggen op de gezondheid van het gezin, in het bijzonder van de vrouw, in plaats van op het bevolkingsvraagstuk. In dit proces werd Rutgers sterk beïnvloed door zijn vrouw, pionier van de Nederlandse vrouwenbeweging Maria Rutgers-Hoitsma (1847-1934).⁶³ Deze omslag valt goed terug te zien in bijvoorbeeld het Bondsorgaan *Het Gelukkige Huisgezin* dat in het voorjaar van 1904 voor het eerst verscheen en vanaf 1928 werd uitgegeven onder de naam *Verstandig Ouderschap*. Het propagandabladd benadrukte hoofdzakelijk het belang van een gelukkig en gezond huishouden en hoe het gebruik van anticonceptie hierin een cruciale rol kon spelen.⁶⁴ Hiermee week de organisatie behoorlijk af van haar oorspronkelijke propaganda waarbij de bewuste geboortebeperking werd nagestreefd ten voordele van het bevolkingsvraagstuk en maatschappelijke vooruitgang.

Hoewel de opvattingen van de NMB over anticonceptie en geslachtsverkeer destijds als vrij radicaal werden beschouwd was de organisatie ten opzichte van andere thema's omtrent seksualiteit vrij terughoudend. Zaken zoals homoseksualiteit, zelfbevrediging en polygamie werden nauwelijks tot niet besproken bij samenkomsten of in publicaties van de NMB. De enkele keren dat zulke zaken wel aan bod kwamen werden zij in beperkte mate en met uiterste behoedzaamheid behandeld. Met andere woorden, de NMB bepleitte het openlijk bespreekbaar maken van het geslachtsleven, maar beperkte dit tot een voor de organisatie acceptabele standaard. De meest aannemelijk verklaring hiervoor is het feit dat de organisatie hoe langer hoe meer het gelukkige huisgezin centraal stelde. In hun ogen bestond een ‘normale gezinssituatie’ uit een gezond huwelijk

⁶¹ Röling, 188, 193.

⁶² *De Dageraad: geschiedenis, herinneringen en beschouwingen, 1856-1906*, uitgave van de vereniging van De Dageraad (Amsterdam 1906) 81.

⁶³ Nabrink, 84.

⁶⁴ NMB, *Het Gelukkig Huisgezin*, jg. 1, no. 1 (1 januari 1904) 1.

tussen man en vrouw met een beperkt aantal kinderen conform aan hun levensstijl.⁶⁵ Zaken die afweken van het ideaalbeeld werden daarom vermoedelijk bewust in de doofpot gestopt.

De uitbreidingen op het gebied van activiteiten en propaganda wierpen zeker haar vruchten af maar brachten ook flinke kosten met zich mee waardoor de financiële situatie van de NMB verre van rooskleurig was in deze periode. Toch besloot het Bondsbestuur in deze periode ook de georganiseerde hulpverlening verder uit te breiden. Hoewel niet iedereen binnen de NMB voorstander was van de zogeheten ‘opleidingscampagne’ die in 1899 van start was gegaan - met name Aletta Jacobs was sterk van mening was dat anticonceptieve hulp uitsluitend door artsen moest worden verricht - werden er honderden vrouwen binnen de NMB tot deskundig medewerker opgeleid.⁶⁶ Aanvankelijk hielden de deskundigen hun praktijk aan huis, maar met de oprichting van de afdelingen werden zij ook op de deze locaties ingezet om voorlichting te geven en kosteloos de middelen in te brengen.

De georganiseerde hulp concentreerde zich vanaf de jaren dertig in consultatiebureaus van de NMB. In 1931 werd het dr. Aletta Jacobshuis in Amsterdam geopend, gevolgd in 1932 door het dr. Jan Rutgershuis in Rotterdam. Het waren de eerste formele adviesbureaus van de NMB waarbinnen de organisatie zich volledig richtte op onderzoek naar zowel geboorteregeling als het geslachtsleven. Behalve artsen en deskundigen beschikten elk van de consultatiebureaus over een gynaecoloog, een hematoloog, een chirurg en een psychiater.⁶⁷ De adviesbureaus werden met de veelvuldige bezoeken al snel een groot succes. Een belangrijke verklaring voor dit succes was het brede assortiment aan vraagstukken die werden behandeld door deskundigen. Uit diverse notulen van de consultatiebureaus komt naar voren dat leden en belangstellenden niet alleen een bezoek brachten voor contraceptieve hulp, maar ook voor advies over huwelijksmoeilijkheden, onvruchtbaarheid, een zwangerschapsdiagnose en voor informatie over abortus.⁶⁸ Volgens Nabrink waren de artsen en deskundigen erg blij met zulk soort cliënten omdat zij het stigma van de Bond als uitsluitend ‘beperkingsmaniakken’ enigszins verzachtten.⁶⁹ Er ontstond zo meer ruimte voor de bespreekbaarheid van het geslachtsleven.

In deze periode ontplooidde de NMB zich van een organisatie met een sociaal-politiek doel naar een wezenlijk adviesorgaan voor het geslachtsleven. Deze ontwikkeling strookte echter niet met de opkomende zedelijkheidspolitiek waarin de morele verheffing van het Nederlandse volk vooropstond. Een belangrijk onderdeel van deze zedelijkheidspolitiek was de bestrijding van

⁶⁵ Henny Brandhorst, ‘From Neo-Malthusianism to Sexual Reform: The Dutch section of the World League for Sexual Reform’, *Journal of the History of Sexuality*, Vol. 12, No.1 (Texas 2003) 43.

⁶⁶ Jacobs, *Herinneringen*, 88.

⁶⁷ Nabrink, 127-128, 131.

⁶⁸ Archief NMB, Stukken betreffende het Aletta Jacobshuis, 1932-1938, inventarisnr. 245, omslag 1.

⁶⁹ Nabrink, 131.

bepaalde conventies rondom het geslachtsleven die als onfatsoenlijk werden beschouwd. In het voorjaar van 1911 resulteerde dit in de totstandkoming van de Wet tot Bestrijding der Zedeloosheid.⁷⁰ Onder deze strafwetgeving werden een aantal praktijken met betrekking tot het geslachtsleven, waaronder prostitutie, homoseksueel contact bij jongeren onder de eenentwintig en abortus, strenger bestraft en werd de verkoop van voorbehoedsmiddelen verboden. Het door centrum-liberalen en confessionelen gedomineerde Kabinet-Heemskerk hoopte met deze wet zulk soort praktijken volledig aan banden te leggen. Vanzelfsprekend werden de activiteiten van de Bond hierdoor flink bemoeilijkt. Het Bondsbestuur trok zich hier echter weinig van aan. Ook nadat de wet in werking trad ging de verspreiding van schriftelijke propaganda gestaag door en werden de preventieve middelen onafgebroken aangeboden en verkocht.

De voorzetting van de praktijken door NMB leidde snel tot sterkere weerstand. Initiële argumenten over de schadelijke aard van preventieve middelen maakten al snel plaats voor argumenten met betrekking tot de kwalijke werking van anticonceptie op de burgerlijk moraal. Vanuit diverse hoeken binnen de samenleving werd de organisatie verweten van het opzettelijk verspreiden van onzedelijke ideeën op Nederlandse bodem. Met name binnen godsdienstige kringen leidde de activiteiten van de Bond tot grote ergernis. Overtuigd van het feit dat ongelovigen en onderontwikkelde groepen misbruik zouden maken van anticonceptie, vreesden confessionelen dat de preventieve middelen buitenechtelijke verhoudingen, gemakzucht en ook prostitutie alleen maar in de hand zou werken.⁷¹ Al in 1898 poogde een gezelschap van artsen en predikanten met de oprichting van de Vereeniging tot Bestrijding van het Nieuw-Malthusianisme (VBNM) een halt toe te roepen aan de praktijken van de NMB. De VBNM, en met name haar voorzitter predikant Hendrik Pierson (1834-1923), benadrukte niet alleen de onzedelijke aard van de middelen maar bepleitte ook dat de NMB in wezen een vrijbrief gaf aan de Nederlandse bevolking om “boze lusten op te zoeken” en dat hierdoor “het schaamtegevoel der natie werd aangetast en verkracht”.⁷²

Meer nog dan binnen Hervormde kringen bekritiseerde de Rooms-Katholieke Kerk de onnatuurlijke aard van geboortebeperving. Het opzettelijk belemmeren van voortplanting op welke manier dan ook werd door de RKK gezien als het ongeoorloofd ingrijpen in het werk van God. Het voortbrengen van nageslacht zat in de natuur van de door God geschapen mens. Het verhinderen ervan werd daarom beschouwd als een doodzonde.⁷³ Afgezien daarvan zou geslachtsverkeer zonder het doel van procreatie het seksueel moraal compleet ondermijnen en de roekeloosheid in de

⁷⁰ Afke van der Toolen, ‘Weg met de bordeelen en rendez-vous-huizen! De zedelijkheidswetten van 1911’, *Historisch Nieuwsblad* (april 2008).

⁷¹ Nabrink, 145.

⁷² Hendrik Pierson, ‘Motie tegen den Nieuw-Malthusiaansche Bond’, *Het Maandblad Getuigen en Redding*, jg. 18, no. 4 (1 april 1896) 1-2.

⁷³ Röling, 136-137.

maatschappij stimuleren. Aan het eind van de jaren twintig werd vanuit de RKK de Rooms Katholieke Bond voor Grootte Gezinnen opgericht. De organisatie was met name in het zuiden van het land zeer actief. Zij adverteerde het belang van het voortbrengen van nageslacht ongeacht de maatschappelijke. Met de leus ‘liever oorlog, ziekte, sterfte, proletarisering, hongersnood dan Neo-malthusianisme’ verzette zij zich fel tegen de NMB.⁷⁴

Binnen liberale kringen waren de meningen over het gebruik van anticonceptie enigszins verdeeld. Progressieve liberalen, waar dikwijls ook zelf aanhangers van het nieuw-malthusianisme tussenzaten, achtten het gebruik van de preventieve middelen een persoonlijke beslissing en dus niet een zaak waar de Nederlandse Staat of andere maatschappelijke organisaties zich in konden gaan mengen. De minder radicale centrum-liberalen daarentegen stelden het landsbelang en de morele verheffing van de samenleving voorop. Zij beschouwden het gebruik van anticonceptie als onfatsoenlijk en gaven daarom spoedig meer openlijke steun aan tegenstanders van het nieuw-malthusianisme.⁷⁵ Evenwel wordt over het algemeen gedacht dat liberalen zich over zulk soort kwesties grotendeels afzijdig hielden. Net als bij de meer progressieve liberalen beschouwden socialistische het gebruik van anticonceptie als een privéaangelegenheid.⁷⁶ Toch waren veel aanhangers van het opkomend socialisme niet overtuigd van de uitwerking van de preventieve middelen. Zij geloofden dat niet de overbevolking, maar de maatschappelijke ongelijkheid de hoofdoorzaak was van de heersende armoede en wanorde binnen de samenleving.⁷⁷ Hun gelijkheidsidealen stonden hierdoor dikwijls op gespannen voet met de handelswijze van de Bond.

Bijzonder verzet tegen de NMB zien we ook terug bij de in 1901 opgerichte Rein-Leven Beweging (RLB). De beweging was een uniek verschijnsel in Nederland vanwege haar christen-anarchistische oriëntatie op het gebied van seksualiteit.⁷⁸ Het uitgangspunt van de RLB was ultieme reinheid. Voor haar aanhangers betekende dit het niet te zullen toegeven aan seksuele driften. Geslachtsgemeenschap was en bleef een privilege voor gehuwde stellen, indien zij voortplanting tot doel hadden.⁷⁹ Het gebruik van anticonceptiemiddelen zowel buiten als binnen het huwelijk werd daarom sterk van de hand gewezen. Medestanders van de RLB beweerden herhaaldelijk dat anticonceptie van nature een onrein karakter had en “veel ingrijpender en verwoestender van aard was dan oppervlakkig door het meerendeel der menschen gemeend wordt”.⁸⁰ De enige

⁷⁴ Nabrink, 153.

⁷⁵ Röling, 121.

⁷⁶ Ibidem, 123.

⁷⁷ *De Werkmansbode*, jg. 3, no 28 (10 mei 1879).

⁷⁸ Ibidem, 66.

⁷⁹ Félix Ortt, ‘Rein leven en geheelonthouding’, *Bibliotheek voor reiner leven*, deel II (Amsterdam 1903) 8.

⁸⁰ B. de Feyfer-van Essen, ‘Bezwaren van het nieuw-malthusianisme’, *Levenskracht, Maandblad voor reiner leven*, jg. 2, no. 52 (1908) 130.

aanvaardbare vorm van anticonceptie volgens hen was de methode van seksuele onthouding zoals Thomas Malthus dit predikte, hetgeen binnen het nieuw-malthusianisme juist als schadelijk werd beschouwd. Onthouding zou volgens de nieuw-malthusianen alleen maar leiden tot buitenechtelijke verhoudingen en dergelijke excessen, of, in het ergste geval, tot psychische klachten en degeneratie.⁸¹

Verval: Verloop tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, 1935-1940

De periode van 1935 tot aan het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in Nederland kenmerkt zich door toenemende zorgen voor de NMB. Op zowel financieel als organisatorisch gebied ondervond de organisatie problemen. Dankzij haar activiteiten en de onkosten voor propaganda, deskundigen, personeel, kantoorpanden en consultatiebureaus waren de kosten flink gestegen en ondertussen hoger dan de inkomsten van lidmaatschap gelden. Daarbij werden werkzaamheden bemoeilijkt door de economische depressie van de jaren dertig die voor hoge werkloosheid en armoede zorgde en waardoor men minder ging besteden aan de preventieve middelen en NMB-publicaties. De hoge kosten en de verslechterde economische situatie leidde in 1936 tot een grootschalige reorganisatie binnen de Bond die grote interne spanningen met zich meebracht. Toen het nieuwe Bondsbestuur tegen het einde van 1936 besloot om ondanks de ellendige financiële situatie en tegengeluiden nog twaalf consultatiebureaus en zeven inlichtingenbureaus te openen, moest er flink gekort worden in de kosten en uitgave van de afdelingsbesturen, tot grote ergernis van de laatstgenoemden.⁸² Ook bij deskundigen en artsen groeiden de onvrede vanwege de bezuinigingsmaatregelen die in het voorjaar van 1938 door het Bondsbestuur werden doorgevoerd. Deze bezuinigingsmaatregelen hadden grotendeels betrekking op de salarissen van artsen en deskundigen maar ook op de spreekuren en consultaties. Deze werden flink teruggebracht door het bestuur. Dit laatste punt leidde ook bij veel leden tot grote ontevredenheid.⁸³

Afgezien van de financiële problemen en interne spanningen kreeg de NMB in deze periode een overdaad aan kritiek te verduren. De principiële weerstand vanuit confessionele kringen tegen de anticonceptiemiddelen ging gestaag door en begon in deze periode vormen aan te nemen van georganiseerde ‘anti nieuw-malthusiaanse’ congressen waar godsdienstige gemeenschappen

⁸¹ *Schetsen no 1*, (1882) 20.

⁸² In de periode tussen 1934 en 1936 werden er consultatiebureaus opgericht in Utrecht, Gouda, Alkmaar, Groningen, Haarlem, Zaandam, Enschede (2), Amsterdam-Noord, Rotterdam (2) en in Surabaya op Indonesië. In de periode tussen 1933 en 1936 werden er inlichtingenbureaus opgericht in Delft, Hoorn, Deventer, Velsen, Leeuwarden en Leiden.

⁸³ Nabrink, 137.

sterke anti-middelen propaganda voerden.⁸⁴ Weerstand vanuit de politiek werd al enigszins zichtbaar toen de Bond in 1895 de Koninklijke Goedkeuring kreeg. Destijds waren het voornamelijk leden van confessionele partijen die kritiek uitte op de Goedkeuring. Krachtige weerstand tegen activiteiten van de NMB werd in deze periode echter ook steeds meer door liberale partijen geuit. Zij vreesden de neergang van de maatschappelijke moraal en waren daarom van mening dat middelen ter voorkoming of onderbreking van een zwangerschap niet zomaar openlijk mochten worden geadverteerd.⁸⁵ Om een halt toe te roepen aan de verspreiding van de anticonceptiemiddelen werden door diverse gemeenteraden verordeningen vervaardigd waarin een verbod op het openlijk adverteren van preventieve middelen werd opgenomen. Het Amsterdamse gemeentebestuur nam hierin al in 1909 het voortouw, andere grote gemeenten volgden later in de jaren dertig.⁸⁶

In de lente van 1938 besloot het Bondsbestuur de organisatie om te zetten in een stichting. De reden hiervoor was de sterke uitbreiding van het soort hulp dat door de organisatie in deze periode werd aangeboden. Aanvankelijk was het uitgangspunt van de NMB het verspreiden van het nieuw-malthusiaanse gedachtegoed om de negatieve gevolgen van overbevolking in Nederland te bestrijden. Dit sociaal-politieke streven werd echter spoedig overstegen door de sociaal-maatschappelijk ambitie om kennis over het geslachtsleven te vergroten en toegankelijker te maken voor het grote publiek. Met name dankzij de oprichtingen van de consultatiebureaus was de hulpverlening dusdanig toegenomen en verruimd dat de uitbreiding van doelstellingen en taakuitvoeringen volgens het Bondsbestuur noodzakelijk was geworden. Zo blijkt uit een rapport afkomstig van het Aletta Jacobshuis dat de meerderheid van cliënten de consultatiebureaus bezochten voor adviezen over seksualiteit, het huwelijk en abortus in plaats van voor adviezen met betrekking tot geboortebeperving.⁸⁷ Kortom, de organisatie richtte zich gedurende deze periode steeds meer op zaken omtrent de seksualiteit en daardoor dus een stuk minder op haar oorspronkelijke doel: de bewuste regulering van geboortes in Nederland.

Ondanks de pogingen van het bestuur om de stichting overeind te houden door onder andere fondsen en politieke steun te werven, werd de NMB in het voorjaar van 1940 opgeheven. De opheffing was het resultaat van de voortschrijdende financiële situatie waarin de Bond verkeerde gecombineerd met de Nederlandse capitulatie aan de Duitse bezetter. Het dagelijks bestuur was slechts enkele weken vóór de bezetting nog bijeengekomen waar zij veel verzet vanuit de stichtingsraad had ondervonden. Nagenoeg alle artsen binnen deze raad hadden uitgesproken alleen

⁸⁴ *Het Gelukkig Huisgezin*, overzicht van het congres van 23 en 24 april jg. 22 no. 24, (1 augustus 1919) 16.

⁸⁵ Röling, 121-123.

⁸⁶ Nabrink, 157.

⁸⁷ Archief NMB, inventarisnr. 245.

verder te willen gaan met activiteiten voor de Bond wanneer dit met de Duitse bezetter zou worden besproken en goedgekeurd.⁸⁸ Daartoe werd op 9 juni 1940 het besluit genomen alle activiteiten voorlopig te beëindigen. De officiële bekendmaking ging via een brief aan alle begunstigers van de stichtingsraad. Hierin werd bekend gemaakt dat: “De Stichting Nieuw-Malthusiaanse Bond sedert 9 juni 1940 opgehouden heeft te bestaan, alle propaganda is gestaakt en het orgaan *Verstandig Ouderschap* zal niet meer verschijnen”.⁸⁹

Hoewel haar bestaan van relatief korte duur is geweest heeft de NMB ongetwijfeld een stempel gedrukt op de maatschappelijke omgang met anticonceptie- en voorbehoedsmiddelen in de vroege twintigste eeuw. Aanvankelijk was haar doel hiermee helder: de Nederlandse bevolking bewust maken van de negatieve gevolgen van overbevolking en deze gevolgen tegen te gaan door middel van de bewuste geboorteregeling met behulp van anticonceptie. Met de oprichting van de afdelingen in 1900 en later de consultatiebureaus in de jaren dertig, werd deze doelstelling steeds breder. Vanuit de organisatie ging men zich sterker toewijden aan kwesties met betrekking tot het geslachtsleven. Eén belangrijk aspect is gedurende haar bestaan onveranderd gebleven, namelijk de doelgroep van de organisatie. Het Bondsbestuur heeft zich voortdurend toegelegd op het verspreiden van het nieuw-malthusiaanse gedachtegoed onder met name de armere en arbeidende lagen van de bevolking vanuit de overtuiging dat bij deze groepen het aantal geboortes het hoogst lag. In hoeverre deze fixatie enkel en alleen werd gevoed met het idee om de maatschappelijke overbevolking tegen te gaan of dat hier ook een ander sociaal motief aan ten grondslag lag wordt in het volgende deel uitvoerig onder de loep genomen.

⁸⁸ Nabrink, 195.

⁸⁹ Archief NMB, Bestuur en algemene jaarvergaderingen, Overige stukken van de Stichtingsraad 1940-maart 1941, map 1.

Hoofdstuk 2. Eugenetica in Nederland

Net als binnen het nieuw-malthusiaanse gedachtegoed was aan het begin van de twintigste eeuw de bewuste beheersing van de voortplanting bij de mens het uitgangspunt van de eugenetische wetenschap. Het onderscheid tussen beide zat hem in de ambitie. Waar in theorie het nieuw-malthusianisme zich richtte op de regulering van de menselijke populatie omwille van de kwantiteit, concentreerde de eugenetica zich op de bewuste verbetering van de genetische kwaliteit. Tegelijkertijd handelden zowel aanhangers van het nieuw-malthusianisme als van de eugenetica met dezelfde sociale grondslag, namelijk de verbetering van de maatschappij en haar bevolking. Opmerkelijk genoeg is er binnen de Nederlandse geschiedschrijving vooralsnog geen duidelijk verband gelegd tussen de stroming en de wetenschap terwijl er volgens sommigen regelmatig elementen van eugenetische gedachtegoed kunnen worden aangetroffen binnen het nieuw-malthusianisme.⁹⁰ Om dit verband zorgvuldig uiteen te kunnen zetten is het van belang om eerst te kijken naar hoe de eugenetica zich destijds manifesteerde in Nederland en in hoeverre de wetenschap verschilde van andere westerse landen. In dit hoofdstuk worden daarom de belangrijkste eigenschappen van de eugenetica in Nederland besproken.

Karakteristieken van de eugenetica in Nederland, 1900-1940

Over het algemeen wordt geconcludeerd dat de eugenetica nooit heel populair is geweest in Nederland. Toch was de wetenschap ook hier niet geheel afwezig. Met name in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw was er redelijk wat animo voor de eugenetische toepassingen, dat wil zeggen, er was een groeiende behoefte naar kennis over de genetische samenstelling van de mens en belangstelling naar de invloed van erfelijkheidsfactoren op de bevolkingskwaliteit.⁹¹ Het waren vooral Nederlandse artsen die zich interesseerden in de wetenschap en het beschouwden als een innovatieve manier om de sociale vraagstukken in de maatschappij op een meer rationele en systematische manier te benaderen. De sociale vraagstukken waarmee zij zich bezig hielden waren het toenemende alcoholmisbruik en het groeiend aantal dragers van geslachtsziekten onder de Nederlandse bevolking. Overtuigd van het feit dat alcoholisme en venerische ziekten genetisch erfelijk waren, vreesden veel artsen dat diegenen die erfelijk belast tot de degeneratie van het volk zou leiden. Uitgesproken eugenicus dr. Jacob Sanders (1887-1945) beschouwde het daarom als

⁹⁰ Röling, 92.

⁹¹ Noordman, 38-39.

een plicht van alle artsen om ook aandacht te schenken aan eugenetische methoden die volgens hem een reële oplossing vormden voor zulk soort problematische maatschappelijke vraagstukken.⁹² Hij achtte de rol van de Nederlandse Staat hierin van groot belang en voorzag een wettelijk voortplantingsbeleid, waarbij de nadruk moest liggen op het opsporen erfelijk belasten om hen te verhinderen in hun voortplanting ten voordele van de gezondheid van het Nederlandse volk.⁹³ Het gros van de Nederlandse eugenetici sloot zich hier al spoedig bij aan.

In 1924 verenigden enkele belangstellende artsen zich in het Centraal Comité van Samenwerkende Organisaties voor Erfelijkheid bij den Mensch, wat in 1930 werd omgedoopt tot de Nederlandsche Eugenetische Federatie.⁹⁴ Leden van het Comité spitsten zich met name toe op thema's als erfelijkheid en de relatie tot ziekten. Voor velen van hen was dit nog onbekend terrein. Hun hoofddoel was dus niet zozeer het formuleren van duidelijke eugenetische maatregelen, maar eerder het vergaren van kennis over dergelijke thema's om de eugenetische wetenschap in de nabije toekomst zo zorgvuldig mogelijk tot uitvoering te brengen. Volgens Noordman was het vooral het principe om niet te willen achterblijven bij de internationale ontwikkelingen omtrent de eugenetica de belangrijkste drijfveer van het Comité om zit te ontwikkelen.⁹⁵

Voor een lange tijd leefde de discussie omtrent eugenetische toepassingen voornamelijk binnen medische kringen. Het grootste deel van de discussie was toegespitst op de huwelijksluiting tussen individuen met een ziekelijk gestel of aanleg daartoe. Dit vertaalde zich al snel in het geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk. Het onderzoek moest erop gericht zijn om de zogeheten 'drie volksziekten' (tuberculose, alcoholisme en geslachtsziekten) op te sporen en dragers ervan te doen afzien van het huwelijk.⁹⁶ Het onderzoek werd in de vroege twintigste eeuw geïntroduceerd door arts en professor verloskunde Hector Treub (1856-1920). In zijn betoog over medische huwelijkswetgevingen bepleitte Treub dat beide huwelijkspartners tot een wettelijk geneeskundig onderzoek verplicht moesten worden voordat zij in het huwelijk traden. Zo kon men tijdig geslachtsziekten en andere fysieke of mentale afwijkingen detecteren. Hiermee hoopte de arts het voortbrengen van ziekelijk nageslacht enigszins te verhinderen.⁹⁷

De opvattingen van Treub leidden binnen eugenetische kringen al spoedig tot een felle discussie over een huwelijksverbod bij ziekelijke individuen. Hierover heerste veel verdeeldheid.

⁹² Jacob Sanders, 'Enkele opmerkingen over het bevolkingsvraagstuk', *Sociale Voorzorg*, no. 6 (1924) 537.

⁹³ Sanders, 'het bevolkingsvraagstuk', 550.

⁹⁴ Hans Pols, *Eugenics Archive: Netherlands*, (2014, March 8). Retrieved August 31, 2020, from <https://eugenicsarchive.ca/discover/world/531b7bdf132156674b0001f0>>

⁹⁵ Noordman, 93.

⁹⁶ *Ibidem*, 38, 56.

⁹⁷ Hector Treub, 'Geneeskundige huwelijkswetgeving', *Studies in Volkskracht* serie 2, no. 3 (Amsterdam 1900), 140-144.

Sommige eugenetici waren van mening dat wanneer de uitslag van het onderzoek zou uitwijzen dat het individu leed aan tuberculose, alcoholisme of geslachtziekten, er een verplicht verbod op het huwelijk van toepassing zou moeten zijn. Een bekend voorvechter van een dit huwelijksverbod was eugeneticus dr. C.J. Wijnaendts Francken (1863-1944). Hij geloofde dat uitsluitend een medisch pre-huwelijksonderzoek het voortbrengen van ziekelijk nageslacht niet zou gaan verhinderen. Om dit te garanderen moest het huwelijk tussen erfelijke belasten volledig worden ontzegd. Wijnaendts Francken was de eerste die met een behoorlijk voorstel kwam over een wettelijk huwelijksverbod. Hierbij dacht hij niet alleen aan een huwelijksverbod tussen dragers van de drie volksziekten maar ook tussen mentaal zwakzinnigen, gehandicapten en individuen die crimineel gedrag vertoonden.⁹⁸

Het gros van eugenetici stelde zich echter terughoudend op wanneer het ging om het introduceren van zulk soort eugenetische maatregelen aan het grote publiek. Allereerst omdat de kennis met betrekking tot erfelijkheidsfactoren en kunstmatige selectie bij veel van hen nog vrij gering was. Van Herwerden bevestigde dit keer op keer met de verklaring dat er binnen medische kringen nog een grote behoefte was naar kennisvergaring over de erfelijkheid bij de mens. Over de meeste erfelijkheidsfactoren zou volgens haar namelijk nog veel onduidelijkheid bestaan.⁹⁹ Daarnaast worstelden veel van hen met ethische dilemma's zoals de binnen het vak gerespecteerde geheimhoudingsplicht: hadden artsen wel het recht om persoonlijke informatie over de fysieke en mentale gesteldheid van een individu bekend te maken en tegen hen te gebruiken? En wanneer werd de morele grens overschreden? Zulk soort gewetensvragen vormden een belangrijk discussiepunt bij eugenetici. Toch was het grootste discussiepunt niet zozeer het pre-huwelijksonderzoek zelf maar het verplichte karakter ervan. Iets zo intiem en persoonlijk als het huwelijk kon volgens sceptici niet zomaar middels een wettelijk verbod worden afgedwongen.¹⁰⁰ Over de rechtvaardiging van soort eugenetische toepassingen bestond dus nog flink wat onduidelijkheid.

Om die reden kwam de maatschappelijke discussie over eugenetica in Nederland pas in de jaren dertig op gang. In het maatschappelijk debat over eugenetische toepassingen stond de bestrijding van de 'onmaatschappelijkheid' centraal. Hierbij kan worden gedacht aan de gebrekkige hygiëne en onfatsoenlijke gedragingen zoals alcoholisme, criminaliteit en prostitutie. Zulk soort maatschappelijk leed kon volgens sommigen wel degelijk worden bestreden met de genetische alteratie van het volk door middel van selectieve voortplanting. Voorstanders van eugenetische toepassingen konden vooral worden gevonden binnen progressief-liberale kringen. Evenals

⁹⁸ C.J. Wijnaendts Francken, *Wenschelijk huwelijksverbod* (1901) 10.

⁹⁹ Van Herwerden, 340.

¹⁰⁰ Noordman, 52.

eugenetici beschouwden zij deze toepassingen als moderne oplossingen voor de bestaande sociaal-maatschappelijke vraagstukken.¹⁰¹ Tegelijkertijd vormden de maatregelen een flinke inbreuk op de individuele integriteit en stonden daarom dikwijls op gespannen voet met de liberale vrijheidsidealen. Toen in de jaren dertig voor het eerst de eugenetische sterilisatie door eugenetische artsen werden aangevoerd werd daarbij gelijk gedacht aan een vrijwillig en zorgvuldig onderzoek voorafgaand aan de ingreep. Er bestond een algemeen consensus over dat er van dwangsterilisaties bij gehele categorieën mensen geen sprake mocht zijn.¹⁰²

Niet geheel verassend was de weerstand tegen eugenetische toepassingen binnen de Nederlandse samenleving doorgaans groter. De kritiek was overduidelijk het sterkst binnen godsdienstige gemeenschappen. Afgezien van de vrij algemene aversie tegen geboorte beperkende maatregelen ergerden zij zich aan het feit dat eugenetici poogden om op een wetenschappelijke manier de schepping te corrigeren. De eugenetische methoden waren daarmee compleet in strijd met de natuurlijke drang van het door God geschapen mens om nageslacht voort te brengen.¹⁰³ Binnen centrum-liberale en socialistische kringen hekelde men vooral de invloed van het genetisch determinisme, een concept wat sterk verbonden was aan de eugenetica. De opvatting dat een individu en haar gedragingen volledig genetisch waren bepaald strookte niet met de destijds zo aanwezige vooruitgangsgedachte, alsmede de overtuiging van de maakbaarheid van de samenleving. Daarbij wensten zij dat de Staat zich zo min mogelijk zou bemoeien met persoonlijke aangelegenheden zoals het huwelijk en het geslachtsleven. De wettelijk verankering van het een pre-huwelijksonderzoek of verbod was voor hen in de regel ondenkbaar.¹⁰⁴

Uit de toon van de eugenetische discussie kunnen twee belangrijke conclusies worden getrokken. Allereerst dat ook in Nederland de negatieve variant de overhand had. Dat wil zeggen dat de methoden die door Nederlandse eugenetici werden aangedragen als meest wenselijk ten opzichte van het eugenetisch ideaal feitelijk onder de negatieve eugenetica kunnen worden geschaard. Het zwaartepunt van de Nederlandse eugenetica lag namelijk hoofdzakelijk op het belemmeren van de voortplanting bij individuen met onwenselijke genetische eigenschappen en niet op het stimuleren van voortplanting van 'de besten'. Deze neiging werd voornamelijk gevoed door de intentie om maatschappelijke vraagstukken op te lossen, maar ook door humane bezorgdheid om de toekomst van de Nederlandse maatschappij. Volgens eugenetici moest het beschavingsoffensief, dat bedoeld was om aan ieder een gelukkig en gezond leven te verschaffen, het uitgangspunt zijn, ook bij de zwakste groepen binnen de samenleving. Zij waren ervan

¹⁰¹ Van der Heide, *Darwin en de strijd*, 224-225.

¹⁰² Noordman, 206.

¹⁰³ Noordman, 209.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

overtuigd dat zonder een door de Staat gehandhaafd kwalitatief voortplantingsbeleid het Nederlandse volk nooit tot een hoger beschavingsniveau kon worden gebracht.¹⁰⁵

Ten tweede kan worden geconcludeerd dat Nederlandse eugenetici de genetische kwaliteit van het individu niet zozeer aan raszuiverheid koppelden, zoals dit destijds in bijvoorbeeld Duitsland het geval was. Hier werden rond dezelfde periode dat het eugenetica-debat in Nederland begon te intensiveren sterilisatiewetten afgekondigd met een sterk racistische grondslag. De wetten waren niet alleen gericht op het steriliseren van zwakzinnige en ziekelijke individuen, maar op gehele gemeenschappen die als ‘raciaal minderwaardig’ werden beschouwd, waaronder Joden en Roma. Leider van het dictatoriale Nazi-regime Adolf Hitler (1889-1945) beoogde hiermee een zuiver ‘Arisch’ ras voort te brengen dat voldeed aan zijn nationaalsocialistische ideaal.¹⁰⁶ In het eerste jaar alleen werden er meer dan 85.000 individuen van een andere afkomst of geloof volgens de wet gesteriliseerd. Ruim 8000 gevallen maakten ernstig bezwaar tegen de operatie, slechts 377 daarvan werden gehonoreerd.¹⁰⁷

Zelden is door Nederlandse eugenetici het belang van raszuiverheid aangevoerd. Volgens Van Herwerden wensten eugenetici zich af te wenden van elk vooroordeel omtrent de raciale afkomst van een mens en richtten zij zich liever op de fysieke en mentale volksgezondheid.¹⁰⁸ De weinige uitspraken met betrekking tot raszuiverheid vinden we vooral terug in de beginjaren van de twintigste eeuw, waaronder bekend voorvechter van het eugenetische gedachtegoed in Nederland Sebald Rudolf Steinmetz (1862-1940). De eugenicus sprak destijds in verschillende publicaties over hoe selectieve voortplanting de oplossing was tegen ‘rassenbederf’ en over hoe zwakkere groepen met hun “ras-benadelende kwaliteiten de levende dragers der toekomst verzwakten”.¹⁰⁹ Eveneens koppelde vooraanstaand eugenicus dr. G.P. Frets (1879-1958) het idee van volkswaardigheid een enkele keer aan raszuiverheid. De gestichtsarts en voorzitter van de Nederlandsche Eugenetische Federatie, maakte zich in de jaren twintig en dertig sterk tegen alcoholmisbruik en waarschuwde herhaaldelijk voor het gevaar van alcohol en de ‘degeneratie van het ras’.¹¹⁰ Het is echter nog maar de vraag of eugenetici zoals Steinmetz en Frets aan zulk soort uitspraken een ‘rassenhygiënische’ betekenis koppelden, oftewel het concept van raciale superioriteit een grote rol toebedeelden. Hoewel we tegenwoordig snel geneigd zijn het woord ‘ras’ te koppelen aan dit raciale superioriteitsdenken, werd de term aan het begin van de twintigste eeuw

¹⁰⁵ Ibidem, 255.

¹⁰⁶ Benno Müller-Hill, *Murderous Science: Elimination by scientific selection of Jews, gypsies and others, Germany 1933-1945* (New York 1984) 23-25.

¹⁰⁷ Noordman, 199.

¹⁰⁸ Van Herwerden, 327.

¹⁰⁹ Sebald Rudolf Steinmetz, ‘De toekomst van ons ras’, in: *De Gids*, jg. 74 (Amsterdam 1910) 37.

¹¹⁰ G.P. Frets, ‘Alcohol en kiembeschadiging’ in: *De Wegwijzer* (1925) 43-45.

ook dikwijls gebruikt als een synoniem voor ‘stam’ of ‘volk’.¹¹¹ Het is dus niet ondenkbaar dat in Nederlandstalige artikelen over de eugenetica met de term simpelweg werd bedoeld op de bevolking van Nederland.

In de ruimste zin was de eugenetica in Nederland een beperkt verschijnsel wat met name door artsen ver van het grote publiek werd bedreven. Het maatschappelijke debat over de eugenetische wetenschap kwam pas echt tot leven in de beginjaren 1930 maar werd ook toen vooral behandeld binnen een kleine kring van artsen en progressievelingen. Zij ambiëerden een hogere ‘maatschappelijkheid’ wat zich moest vertalen naar een sterker, gezonder en intellectueler volk. Om dit te realiseren dienden ongewenste genetische eigenschappen consequent te worden verhinderd door middel van selectieve of ‘hygiënische’ voortplanting. In dit streven speelde het fenomeen raszuiverheid nauwelijks een rol. Eugenetici bekommerden zich meer om zaken zoals de verspreiding van erfelijke en venerische ziekten, drankmisbruik en zwakzinnigheid bij de mens, ongeacht de raciale afkomst van het individu in kwestie. Zij zochten de oplossingen hiervoor hoofdzakelijk in preventieve methoden zoals het geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk, het huwelijksverbod of de medische sterilisatie. In de praktijk is uiteindelijk gebleken dat zulk soort eugenetische toepassingen nooit zijn uitgewerkt tot formele en door de Staat gehandhaafde wetten. Hierin verschilde Nederland sterk van andere landen zoals Duitsland, waar in dezelfde periode eugenetisch gemotiveerde wetten zijn doorgevoerd.¹¹²

Afgezien daarvan wortelde de discussie in Nederland over eugenetische toepassingen niet zozeer in de genetica, maar in de vraag wat er aan het probleem van de voortplantingshygiëne moest worden gedaan om sociaal-maatschappelijke conflicten te verhelpen. Het vraagstuk wat hierin centraal stond was wie zich wel en wie zich niet mocht voortplanten, en dus niet zozeer dat individuen met minderwaardige genetische eigenschappen acuut moesten worden verwijderd om het eugenetisch ideaal te bevorderen. In wezen was het karakter van de eugenetica in Nederland dus vrij idealistisch. Eugenetici wensten met behulp van de Staat het proces van sociale hervormingen te versnellen door middel van biomedische en genetische wetenschappelijke kennis. De eugenetische methoden beschouwden zij als een innovatieve en bovenal effectieve manier om de optimale gezondheid en welvaart van de bevolking, en daarbij een hoger beschavingsniveau, te garanderen.

¹¹¹ Ineke Mok, *In de ban van het ras. Aardrijkskunde tussen wetenschap in samenleving 1876-1992* (Amsterdam 1999) 7.

¹¹² Noordman, 198-199.

Hoofdstuk 3. Eugenetische elementen en nieuw-malthusiaanse overtuigingen

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden dat de Nederlandse eugenetica van de vroege twintigste eeuw een aantal nauwe raakvlakken had met het nieuw-malthusiaanse gedachtegoed. De belangrijkste hiervan was de grondgedachte dat de populatie, en dan met name de zwakkeren, een obstakel vormde voor de fysieke en maatschappelijke vooruitgang van Nederland. De regulering van een voortplantingsbeleid, al dan niet selectief, achtten beiden daarom noodzakelijk. Daarbij werd bij zowel de eugenetische wetenschap als binnen het nieuw-malthusianisme de nadruk het sterkst gelegd op het fysieke en mentale welzijn van het volk. In dit hoofdstuk zal worden geanalyseerd hoe medestanders van de NMB ideeën vanuit de eugenetica hebben benaderd en tot op welke hoogte het eugenetische gedachtegoed invloed heeft gehad op de organisatie. Tegelijkertijd wordt getoetst in hoeverre de benaderingswijze van de Bond wel of niet als eugenetisch gemotiveerd kan worden beschouwd. In feite is het voornaamste doel binnen de eugenetica de genetisch kwalitatieve volksverheffing. Dit impliceert de ontwikkeling van waardevolle genetische eigenschappen van het individu om zowel de fysieke als mentale capaciteiten van toekomstige generaties te verbeteren.¹¹³ Om dit doel te bereiken werden er door eugenetici diverse preventieve methoden ter sprake gebracht zoals het pre-huwelijks onderzoek en het huwelijksverbod, maar ook ingrijpende ingrepen zoals sterilisatie, abortus en gedwongen isolering. De opvattingen vanuit de NMB ten aanzien van deze eugenetische toepassingen worden in dit hoofdstuk uitvoerig behandeld.

Sterilisatie

In feite werd sterilisatie - de operatie waarbij een individu permanent onvruchtbaar wordt gemaakt door de zaad- of eileiders te onderbreken - pas aan het eind van de negentiende eeuw voor het eerst door medici in Nederland geïntroduceerd, aanvankelijk als straf- en veiligheidsmaatregel.¹¹⁴ Het duurde echter niet lang voordat ook de eugenetische sterilisatie onder de aandacht werd gebracht. Professor Treub was in 1904 één van de eerste artsen die de eugenetische toepassing, haar voor- en nadelen en de uitwerking ervan op het volk, uitvoerig behandelde in zijn opstellen. De beruchte voorstander van het pre-huwelijksonderzoek was van mening dat alle methoden tegen ongewenste

¹¹³ Bashford and Levine, 'Introduction: Eugenics', 6.

¹¹⁴ H.J. Pippel, *Sterilisatie. Een onderzoek naar de mogelijkheden eener wettelijke regeling der geslachtelijke onvruchtbaarmaking in Nederland* (Leiden 1933) 4.

zwangerschappen tot de mogelijkheden moesten behoren om de gezondheid van de maatschappij te waarborgen, zo ook sterilisatie.¹¹⁵ Tegen de operatie had Treub geen principiële bezwaren. Naar zijn mening mocht met name bij individuen met een fysieke of mentale aandoening de steriliteit worden bevorderd. Wel waarschuwde hij voor de gezondheidsrisico's die aan de operatie verbonden waren.¹¹⁶ Eveneens verklaarde zijn collega dr. Frets dat ondanks de nog velen haken en ogen: “sterilisatie bij zwakzinnigheid wel het meest op haar plaats is. Het hebben van kinderen is niet een passende adequate toestand voor imbecillen”.¹¹⁷

De maatschappelijke discussie over de eugenetische sterilisatie kwam pas echt op gang in de beginjaren van 1930 na de publicatie van een onderzoek naar de operatie door dr. H.J. Pippel. De jonge arts deed hierin voor het eerst een concreet voorstel over een Nederlandse sterilisatie wet die het steriliseren van “lichamelijke of geestelijke minderwaardigen” mogelijk moest maken. Een belangrijk punt hierbij was dat er geen sprake mocht zijn van dwang.¹¹⁸ Het merendeel van eugenetici sloten zich hierbij aan. Zij beschouwden de operatie als de meest effectieve, eenvoudige en betaalbare methode voor het eugenetisch ideaal. Het permanent onvruchtbaar maken van zwakzinnigen en minvermogenenden zou immers betekenen dat voortplanting bij deze groep feitelijk onmogelijk werd gemaakt, waardoor maatschappelijke problemen zoals armoede en de verspreiding van venerische ziekten in theorie langzaam zouden moeten gaan afnemen.¹¹⁹

Toch was de operatie over het algemeen zeer impopulair in Nederland en verkreeg in de maatschappelijke discussie omtrent eugenetica ook de meeste kritiek. De operatie zou te veel op gespannen voet staan met de beginselen van de zedelijkheidspolitiek omdat het een vorm van anticonceptie was waarbij de seksuele beleving op geen enkele manier werd aangetast. Volgens tegenstanders zou het daarom onzedelijke gedrag en seksuele gemakzucht in de hand werken. Daarbij hadden tegenstanders hun bedenkingen over de operatie vanwege de dwingende verschijningsvorm zoals deze rondom 1930 in Scandinavische landen en in Duitsland tot de mogelijkheden behoorden. De grootschalige dwangsterilisaties die hier werden uitgevoerd werden in Nederland als zeer schokkend ervaren en gezien als een inbreuk op de individuele vrijheid. De sterilisatiewetten leidden spoedig tot felle discussies over in hoeverre mens en maatschappij mochten en konden ingrijpen in het bewust onvruchtbaar maken van een individu tegen zijn of haar wil.¹²⁰

¹¹⁵ Treub, ‘facultatieve steriliteit’ 93.

¹¹⁶ Ibidem, 93-94.

¹¹⁷ G.P. Frets, ‘Het sterilisatievraagstuk in Nederland’, *Het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, nr. 80, deel IV.44 (1936) 4900.

¹¹⁸ Pippel, *Sterilisatie*, 94-95.

¹¹⁹ Pippel, 72.

¹²⁰ Noordman, 209-210.

Net als eugenetici zagen ook medestanders van de NMB op sociaal-hygiënisch vlak de voordelen van sterilisatie. Allereest waren de nieuw-malthusianen van mening dat de operatie een doeltreffende en vooral permanente oplossing zou kunnen zijn tegen het voortbrengen van ziekelijk nageslacht ten voordele van de volksgezondheid. Bestuurslid van de Medische Raad van de NMB, dr. Bernard Premsela (1889-1944), schreef in een verslag over alternatieve preventieve middelen: “Bij onwilligen, achterlijken of krankzinnige kunnen de moeilijkheden zo groot zijn, dat aan een operatie [doelend op sterilisatie] kan worden gedacht”.¹²¹ De nieuw-malthusiaanse arts had in de jaren ervoor al meerdere malen zijn zorgen geuit over de “onbegrensde reproductie bij paupers”. Net als Treub verwachtte hij dat een verhoogde steriliteit bij deze groep een positieve invloed zou hebben op de zowel de fysieke als mentale gezondheid van het volk. Behalve dat sterilisatie een voordelige uitwerking zou hebben op de volksgezondheid, verheugde een groot deel van de nieuw-malthusianen zich over het feit dat de operatie niet zou afdoen van de seksuele beleving. Het individu behield na de operatie zijn of haar libido waardoor men zorgeloos kon genieten van seksuele omgang zonder verbonden te zijn aan een ongewenste zwangerschap.¹²²

Een andere reden dat sommige nieuw-malthusianen sterilisatie prezen was vanwege het feit dat er een hersteloperatie mogelijk was. Het merendeel van de Nederlandse artsen was ervan overtuigd dat de ingreep ongedaan kon worden gemaakt waardoor er altijd nog op latere leeftijd nagelacht kon worden voortgebracht indien dit werd gewenst.¹²³ Over het nut van deze hersteloperatie verschilden de nieuw-malthusianen overigens wel van eugenetici. Waar de nieuw-malthusianen de uitvoering van de operatie als iets tijdelijks beschouwden en veelal afhankelijk van de omstandigheden van het individu in kwestie, achtten eugenetici het juist als een permanente methode van onvruchtbaarmaking. Binnen eugenetische kringen werd dus weinig gevoeld voor een mogelijke hersteloperatie.

Positieve geluiden over sterilisatie vanuit de NMB vinden we het beste terug tijdens de derde internationale nieuw-malthusiaanse conferentie die plaatsvond in juli 1910 en waar verschillende organisaties met een nieuw-malthusiaanse grondslag bijeenkwamen. Enkele belangrijke figuren van de NMB zoals Rutgers, Jacobs en Van Houten waren hierbij ook aanwezig. Gedurende de conferentie kwam de sterilisatie aan bod. De notulen van de conferentie geven te kennen dat beide artsen en de politicus instemden met de overtuiging dat sterilisatie de meest eenvoudige en effectieve methode was om overbevolking tegen te gaan, waarbij het individu nog

¹²¹ Bernard Premsela, *Bewuste regeling van het Kindertal: Mededeelingen uit het Aletta Jacobshuis te Amsterdam* (Amsterdam 1932) 145.

¹²² H. van Rooy, *Het onvruchtbaar maken van den mens als medische behandeling, Neomalthusiaanse praktijk, eugenetische maatregel en middel tot bestrijding van sexuele criminaliteit* ('s-Gravenhage 1937) 72.

¹²³ Van Rooy, *Het onvruchtbaar maken*, 81-82.

steeds zorgeloos van het geslachtsleven kon genieten.¹²⁴ Met name Rutgers gaf tijdens de conferentie duidelijk zijn voorkeur aan sterilisatie in de vorm van een vasectomie: het steriel maken van de man. Waarom zijn voorkeur hiernaar uitging gaf de arts geen verklaring voor, maar gezien zijn fixatie op de gezondheid van de vrouw kan worden gesteld dat ook hij rekening hield met de gezondheidsrisico's.

Opmerkelijk genoeg zijn er verder weinig bronnen van de NMB waar sterilisatie aan bod komt. Leden van de Medische Raad hebben een enkele keer aangekaart de ingreep te willen vermelden in de NMB publicaties maar dit werd door het bestuur om de voor ons onbekende redenen voorzichtig afgewezen.¹²⁵ De meest logische verklaring hiervoor is het feit dat sterilisatie geen voorwaarde was voor een reiner of gezonder leven omdat de ingreep geen garantie bood voor het uitblijven van geslachtsziekten. Dit aspect was voor veel nieuw-malthusianen waarschijnlijk genoeg om de sterilisatie niet openlijk te adverteren als een geschikte methode voor geboorteregulering. Daarbij hadden een groot aantal medestanders van de NMB, evenals veel andere Nederlanders, hun bedenkingen over de dwingende verschijningsvorm. Binnen de organisatie zouden de gedwongen massasterilisaties in Duitsland en Scandinavië op ethische gronden streng van de hand zijn gewezen.

Hoewel de sterilisatie als geboorte beperkend middel als zeer doeltreffend werd beschouwd, kan worden geconcludeerd dat binnen de NMB de operatie uiterst discreet werd benaderd en zeker niet werd beschouwd als meest gunstige methode ten opzichte van het bevolkingsvraagstuk. Niet zozeer de contraceptieve werking van sterilisatie maar de onbekende gezondheidsrisico's voor de fysieke gezondheid van het individu werden door Bondsleden in twijfel getrokken, aangezien men ook na de ingreep nog steeds vatbaar was voor geslachtsziekten. Binnen de organisatie was men van mening dat alleen binnen een gezond en gelukkig huwelijk aan de operatie kon worden gedacht. Dankzij sterilisatie kon men immers gedurende het huwelijk zorgeloos genieten van geslachtsverkeer zonder bij te dragen aan de uitdijende bevolkingsomvang.¹²⁶ Ook van de massale dwangsterilisaties wensten de nieuw-malthusianen zich te distantiëren. Zij sloten zich aan bij de hoofdgedachte zoals dr. Frets deze formuleerde: "Bij den tegenwoordige stand van onze kennis en de behoefte van de maatschappij de sterilisatie in enkele gevallen gerechtvaardigd is; zij moet wettelijk zijn geregeld en vrijwillig ondergaan worden".¹²⁷

¹²⁴ Nieuw-Malthusiaanse Bond, *Beknopt overzicht van de 3^e Nieuw-Malthusiaanse konferentie, gehouden te Den Haag op 28 en 29 juli 1910* (1910) 11-12.

¹²⁵ Archief NMB, notulen van de Medische Raad 1934-1939, inventaris nr. 92, omslag 1.

¹²⁶ Van Rooy, 72.

¹²⁷ Frets, 'Het sterilisatievraagstuk in Nederland', 4901.

Abortus

Het bewust en vroegtijdig afbreken van een zwangerschap was in de beginjaren van de twintigste eeuw een gevoelig onderwerp. Ondanks dat abortus al sinds de negentiende eeuw door enkele vooruitstrevende artsen werd aangeboden en uitgevoerd werd de ingreep door het overgrote deel van de Nederlandse bevolking veroordeeld als schadelijk en immoreel. Binnen godsdienstige kringen werd de ingreep zelfs gezien als een vorm van strafbare kindermoord.¹²⁸ Hoewel abortus in de regel niet werd gezien als een typisch eugenetische methode is de ingreep door verscheidene eugenetische artsen in Nederland besproken en aangedragen als alternatief. Veel van hen beschouwden abortus zeker niet als de meest gunstige methode voor de bevordering van selectieve voortplanting, maar wel als een soort laatste redmiddel tegen ongewenst nageslacht wanneer andere methoden zoals sterilisatie te laat werden toegepast.¹²⁹ Voorkomen was volgens hen toch altijd beter dan genezen.

Over hoe er vanuit de NMB zelf werd aangekeken tegen de uitvoering van abortus heerst nog veel onduidelijkheid. Doorgaans werd de ingreep in publicaties van de Bond zeer negatief beoordeeld. Zo staat bijvoorbeeld in de beginselverklaringen van de Bond:

Dat de door medici toegepaste abortus provocatus noodig kan zijn, wordt door den Bond erkend, maar als normale methode tot beperking van de geboorten acht de Bond hem niet wenschelijk, zelfs verwerpelijk.¹³⁰

Ook in de propagandaboekjes van de Bond werd de ingreep stevig bekritiseerd. We treffen in diverse publicaties herhaaldelijk de leus “*Geen betere bestrijding van misdadige vruchtafdrijving dan te zorgen dat geen ongewenste zwangerschap ontstaat*”.¹³¹ Met ‘misdadige vruchtafdrijving’ werd verwezen naar de zogeheten criminele abortus, een fenomeen wat in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw flink was toegenomen in Nederland. Het ondeskundig en geforceerd afbreken van een zwangerschap werd door de NMB een ernstig gevaar geacht voor zowel de

¹²⁸ Jan de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979) 21, 26.

¹²⁹ *Erfelijkheid bij de mens; driemaandelijks tijdschrift voor anthropobiologie en eugenetica*, jg. 1, 1935 (Den Haag 1935) 277.

¹³⁰ Nieuw Malthusiaanse Bond, Beginselverklaring, statuten en huishoudelijk reglement van de NMB (1900) inventaris nr. 93, omslag 1, Stadsarchief Rotterdam.

¹³¹ Archief NMB, Propaganda-boekje uit 1907, inventarisnr. 156, 9.

fysieke als mentale gezondheid van de vrouw. De ingreep zou immers onvruchtbaarheid bij de vrouw bevorderen wat weer zou afdoen van haar gezondheid en levenskwaliteit.¹³²

Nog interessanter is het feit dat het Bondsbestuur abortus dikwijls als argument gebruikte om voorbehoedsmiddelen aantrekkelijker te maken voor de bevolking. Beleidsmakers van de organisatie beweerden herhaaldelijk dat de ontoegankelijkheid van anticonceptie veel vrouwen tot wanhoop dreef. Zij zouden ongewenst zwanger worden wat hen zou aanzetten tot het laten plegen van abortus, al dan niet op criminele wijze.¹³³ Een ander populair en veelgebruikt argument was dat anticonceptiemiddelen, mits succesvol toegepast, abortus overbodig zou maken. Niemand zou per slot van rekening nog ongewenst zwanger kunnen worden wanneer zij preventieve middelen toepasten.¹³⁴ Hier gooide NMB-arts en bestuurslid dr. A.C. Oerlemans (1909-1978) nog een schepje bovenop door te stellen dat “ieder weldenkend mens abortus zou verwerpen (...) Zij kiezen het sterke leven, de hechte liefde, het gezonde gezin: zij kiezen redelijke geboorteregeling”.¹³⁵ Op deze manier probeerde het Bondsbestuur aan het grote publiek merkbaar te maken dat het gebruik van anticonceptiemiddelen meer voordelen dan nadelen opleverden.

Toch is er een enkele keer beweerd dat de deskundigen die werkzaam waren binnen de NMB op verzoek de ingreep zouden hebben uitgevoerd.¹³⁶ Hoewel er vrijwel geen beschrijvend of statistisch bronmateriaal is dat dit kan aantonen is deze redenering niet geheel ondenkbaar. Het zou heel goed kunnen dat vanwege de vele kritiek die de Bond destijds te verduren kreeg, en niet te vergeten de invoering van de zedelijkheidswet in 1911, de NMB buiten de boeken om dergelijke praktijken ten uitvoering bracht. De talloze kwaadsprekende publicaties over de organisatie en haar betrekkingen tot abortus geven ook deze indicatie. Al beweerde het Bondsbestuur nadrukkelijk dat de organisatie tegen abortus was, waren tijdgenoten ervan overtuigd dat deskundigen in feite niets anders waren dan “amateuristische aborteurs”.¹³⁷ Onvermoeid tegenstander van de Bond dr. Hermanus Pinkhof (1863-1845) zou zelfs hebben gesteld dat abortus onontbeerlijk was voor het nieuw-malthusianisme. Hij meende dat: “wanneer de preventieve middelen tekortschoten de vrouw zich wanhopig tot abortus zou keren”.¹³⁸ Het ontbreken van bronnen maakt het lastig om zulk soort argumenten voor waar aan te nemen.

¹³² Nieuw-Malthusiaanse Bond, *Het gevaar van de Vruchtafdrijving* (1907) 4.

¹³³ NMB, Propaganda-boekje uit 1910, 8.

¹³⁴ NMB, *Het gevaar van de Vruchtafdrijving*, 5.

¹³⁵ A.C. Oerlemans, *Bewuste geboorteregeling: beschermster van liefde en leven* (Amsterdam 1938) 8.

¹³⁶ Volgens Hugo Röling zouden enkele deskundigen in de consultatiebureaus ongetwijfeld abortussen hebben uitgevoerd. Zij zouden volgens hem niet bestand zijn tegen de smeekbedes en de riantе geldsommen die hen voor werden aangeboden, zie Röling, *De tragedie van het geslachtsleven*, 190.

¹³⁷ De Bruijn, *Geschiedenis van de abortus*, 268.

¹³⁸ Hermanus Pinkhof, ‘Neo-Malthusianisme en volkskracht’, in: *Studies in Volkskracht*, no. 6 (1904) 257.

Wat wel zeker is, is dat bestuursleden van de Medische Raad en belangrijke figuren binnen de NMB voorlichting aan haar leden en belangstellenden hebben gegeven over abortusopwekkingen bij de vrouw. Statistische gegevens afkomstig vanuit de consultatiebureaus tonen dat de adviesbureaus door een flink aantal vrouwen werden bezocht voor deze specifieke informatie. Tegen 1939 stond dit aantal op grofweg drieduizend.¹³⁹ Vermoedelijk werden deze bezoekers eerder gewaarschuwd voor de gevaren van abortus dan overtuigd om deze ingreep te laten verrichten. Premsele bepleitte dat door het publiek kennis te laten maken met de gevaren van abortus, en door het bijschaven van de sexuele moraal, men er verstandiger mee zou omgaan.¹⁴⁰ De Medische Raad waarin Premsele zelf ook actief was liet weten dat “Menig ziektegeval nu nog tijdig ter kennis komt van den geneesheer, terwijl anders de verwaarlozing wegens onwetendheid of valsche schaamte tot de ontzettende verwikkeling [doelend op abortus] zouden hebben geleid”.¹⁴¹

Ook Jan Rutgers sloot zich hierbij aan: “Naarmate de vrouw met bewustzijn zou handelen [doelend op het gebruik van anticonceptie] zal ze later wel beter oppassen, en zorgen dat ze niet in de verleiding komt, om tot abortus haar toevlucht te nemen”.¹⁴² Enigszins tegenstrijdig heeft de NMB-voorman zich ook een enkele keer positief uitgelaten over abortus. In een ingezonden stuk aan het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* stelde Rutgers dat een zwangerschapsafbreking “in den geest van den tijd” lag, waarmee hij in wezen suggereerde dat de ingreep goed aansloot bij het vooruitgangdenken van de Nederlandse samenleving.¹⁴³ Zijn optimistische blik op de toekomst van de medische ingreep was voor Röling reden genoeg om te beweren dat Rutgers de vermeende abortusopwekkingen door NMB-deskundigen aanvaarde.¹⁴⁴

Hoewel de meeste NMB-leden geen voorstanders waren van het vroegtijdig afbreken van een zwangerschap vonden zij een strafbepalingen ertegen, zoals deze was opgenomen in de zedelijkheidswet, onverstandig. Volgens verschillende artsen, waaronder Oerlemans en Rutgers, zou het strenger bestraffen van abortus alleen maar leiden tot de groei van duistere praktijken. De ingreep zou vaker in het geheim plaatsvinden en veelal op een onsteriele en ondeskundige manier worden uitgevoerd omdat er geen geschoolde medicus meer aan te pas zou komen.¹⁴⁵ Op dit punt hadden medestanders van de NMB overigens wel gelijk. Vanaf 1911 zou de criminele abortus

¹³⁹ Archief NMB, notulen van de Medische Raad 1934-1939, inventaris nr. 92, omslag 1.

¹⁴⁰ Premsele, *Bewuste regeling*, 75.

¹⁴¹ C. van der Pol, ‘Een verdacht propagandamiddel van den Nieuw-Malthusiaanschen Bond’, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg, 66, (21 januari 1922) 300.

¹⁴² Rutgers, *Rasverbetering*, 73.

¹⁴³ Jan Rutgers, ‘Over Abortus Provocatus’, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* jg 31, nr. 1 (18 maart 1895) 1202.

¹⁴⁴ Röling, 191.

¹⁴⁵ Rutgers, *Rasverbetering*, 74.

getalsmatig flink zijn toegenomen in Nederland.¹⁴⁶ In haar strijd tegen criminele abortus werd de organisatie ondersteund door de opkomende vrouwenbeweging waarin ook Bondsleden Aletta Jacobs en Maria Rutgers-Hoitsma zeer actief waren. Hoewel de vrouwenbeweging doorgaans sterk ageerde tegen abortus vonden haar medestanders de zware bestraffingen ervan absurd. Behalve dat zij vreesden voor de toename van criminele abortus wanneer een strafbepaling in werking zou treden, beschouwden zij een dergelijke sanctie als een aantasting van het persoonlijk voorrecht van zelfbeschikking. Een vrouw moest volgens hen zelf het recht hebben om te bepalen over haar ongeboren nageslacht. Het ontnemen van dit recht werd daarom sterk van de hand gewezen.¹⁴⁷

Ondanks het feit dat nieuw-malthusianen op veel punten botsten met de traditionele moraal wezen de meesten van hen abortus af. Net als veel eugenetici hoopten de nieuw-malthusianen abortus eerder te voorkomen dan te genezen. De ingreep zou volgens hen te veel gezondheidsrisico's met zich meebrengen en juist op de gezondheid en een hogere levenskwaliteit moest de nadruk liggen. Vanuit de NMB werd de ingreep hoofdzakelijk gepresenteerd als het akelige resultaat van het naïeve maatschappelijke onbegrip voor anticonceptiemiddelen. Zou men de maatschappelijke behoefte aan geboorte beperkende middelen negeren en de verspreiding ervan belemmeren, dan zou de criminele abortus alleen maar toenemen. Tegelijkertijd kan niet worden uitgesloten dat er binnen de organisatie bij gelegenheid abortussen zijn verricht. Publicaties van tijdgenoten, zowel tegenstanders van de organisatie als actief lid Jan Rutgers, doen vermoeden dat abortus in de praktijk een enkele keer oogluikend werd toegelaten.

Asilering

De eugenetisch gemotiveerde asilering, oftewel de gedwongen isolering van krankzinnige en zwakzinnige individuen, was binnen eugenetische kringen in Nederland nooit echt populair. Toch is deze methode ook zeker niet onbesproken gebleven. De eugenetische maatregel kwam praktisch neer op het segregeren van 'minderwaardige geslachten' om voortplanting te voorkomen. Interessant genoeg bestond de gedwongen segregatie al ver voordat het als eugenetische maatregel ter sprake kwam. In 1841 werd onder Koning Willem II de eerste Krankzinnigenwet doorgevoerd. Dankzij de sociaal-maatschappelijk gemotiveerde wet werden honderden krankzinnige individuen gedwongen in inrichtingen geplaatst. Niet zozeer om hen te verhinderen in het voortbrengen van nageslacht, maar omdat deze groep volgens de Staat een groot gevaar voor de Nederlandse

¹⁴⁶ De Bruijn, 100-101.

¹⁴⁷ Ibidem, 268.

samenleving vormde.¹⁴⁸ In 1881 werd de wet zelfs verder aangescherpt vanwege de enorme toevloed van chronische patiënten en het gebrek aan de voor hen beschikbare plekken.

Rond 1920 werd de methode voor het eerst ook door eugenetici aan de orde gesteld. Zij hadden niet zozeer belangstelling voor het hoofddoel - het waarborgen van de maatschappelijke veiligheid - maar voor het effect: hoe minder krankzinnig nageslacht, hoe beter de volkswaarde. Zij wensten dan ook dat niet alleen krankzinnigen maar ook alcoholisten en dragers van geslachtsziekten in aanmerking zouden komen voor deze maatregel.¹⁴⁹ Eind jaren twintig groeide de belangstelling nog sterker nadat verhalen de ronde hadden gedaan over de succesvolle asileringsprojecten op de eilanden Sprogø en Livø in Denemarken. Op de eilanden werden in 1923 isolatieafdelingen opgezet voor zwakzinnige jonge mannen en vrouwen. De geslachten leefden uiteraard gescheiden: de mannen op Livø en de vrouwen op Sprogø.¹⁵⁰ Een aanzienlijk aantal van de Nederlandse eugenetici reageerden enthousiast op deze onderneming. Zij waren van mening dat een dergelijk asileringsproject in Nederland ook een doeltreffend alternatief kon zijn voor het verhinderen van genetisch minderwaardig nageslacht, met name voor diegene die gekant waren tegen methoden zoals sterilisatie of abortus.¹⁵¹

Toch plaatsten een groot aantal eugenetici ook kanttekeningen bij de asileringsmethode. Een belangrijk bezwaar was, net als bij sterilisatie, de dwingende aard ervan. Het bewust opsluiten van mensen omdat hun mentale en fysieke gesteldheid minderwaardig zou worden geacht was immers een behoorlijke inbreuk op de vrijheid van het individu. Daarnaast worstelden eugenetici met de intense eenzaamheid die asilering tot gevolg had en of dit moreel wel geoorloofd was. Anders dan bij sterilisatie was de gedwongen segregatie feitelijk zeer vrijheid beperkend en dus mogelijk zelfs nog kwetsender dan de operatie. Waar eugenetici voornamelijk tegenaan liepen was het kostenplaatje. De grootschalige asileringsprojecten zoals in Denemarken waren namelijk behoorlijk prijzig en daarom ook weinig populair bij het grote publiek. Met name in de crisisjaren wensten men zulke bedragen te besteden aan de verbetering van andere productieve arbeid en aan een oplossing voor de hoge werkloosheid.¹⁵²

Vermoedelijk zagen ook de nieuw-malthusianen weinig nut in de eugenetische gemotiveerde asileringsprojecten. Zij geloofden dat geslachtsgemeenschap, indien men gebruik maakten van de juiste preventieve middelen, ook voor puur genot kon dienen. Het bewust scheiden van geslachten strookte natuurlijk niet met deze nieuw-malthusiaanse opvatting. Niet geheel

¹⁴⁸ Johannes Binneveld en Mart van Lieburg, 'De eerste psychiatrische revolutie in Nederland, een revolutie die niemand wilde', *Tijdschrift voor psychiatrie*, no. 1/78 (1978) 519.

¹⁴⁹ Noordman, 178.

¹⁵⁰ Herwerden, 380-381.

¹⁵¹ *Ibidem*, 380.

¹⁵² Noordman, 182.

verassend is het fenomeen asilering vrijwel nooit ter sprake gekomen in gepubliceerde bronnen van de Bond. Wanneer we echter kijken naar bronnen die buiten de organisatie om door aanhangers van het nieuw-malthusianisme zijn gepubliceerd, treffen we interessante uitspraken en ideeën die suggereren dat de asileringsmethode door enkele nieuw-malthusianen wel degelijk als een aanvaardbare methode werd gezien om de bevolkingsomvang te reduceren. Sympathisant van het nieuw-malthusianisme en professor H.D. Tjeenk Willink (1870-1962) sprak in een opstel uit 1930 over de onderlinge wanverhouding van de vruchtbaarheid bij verschillende klassen. Hij constateerde dat het aantal geboortes bij vrouwen van lagere klassen velen malen hoger lag dan bij vrouwen van hogere klassen, wat betekende dat het grootste deel van de bevolking in armoede leefde.¹⁵³ Om dit lijden van de maatschappij te verzachten en een einde te maken aan de vermeende wanverhouding droeg hij asilering aan als meest effectieve oplossing: “Te dikwijls wordt bij frustratie alleen gedacht aan sterilisatie, één der middelen, maar frustratie is ook bereikbaar door afzondering in koloniën, segregatie, en misschien nog op andere wijze”.¹⁵⁴

Een ander opmerkelijk gegeven zijn de ideeën afkomstig van de Nederlandse sectie van de *World League of Sexual Reform* (WLSR). Deze bijzonder vooruitstrevende internationale organisatie maakte zich sterk voor meer openheid op seksueel gebied en seksuele gelijkheid voor beide geslachten.¹⁵⁵ De Nederlandse sectie van de WLSR werd in 1932 opgericht door niemand minder dan de nieuw-malthusiaanse arts Bernard Premsele, en richtte zich hoofdzakelijk op bevolkingsvraagstukken. Sommigen beweren dat de afdeling op dit moment feitelijk synoniem was met de NMB, al dan niet een nog progressievere afscheiding ervan.¹⁵⁶ Toch benaderden haar leden de bevolkingsvraagstukken op weer een geheel andere wijze dan de NMB. Zo zouden zij hebben gesproken van segregatie van geslachten in de vorm van isolatie in kolonies als een mogelijke oplossing voor de heersende armoede en werkloosheid. Bestuurslid Herbert Lewandowski (1896-1996) opperde bijvoorbeeld om alle ongeschikten en werklozen naar Nieuw-Guinea te deporteren en hier aan het werk te zetten. Hij beschouwde dit als het meest passende alternatief zolang de eugenetische sterilisatie nog niet wettelijk rechtsgeldig was verklaard in Nederland.¹⁵⁷ Enkele progressieve nieuw-malthusianen, waaronder veel artsen, zouden zich kort na de totstandkoming

¹⁵³ H.D. Tjeenk Willink, ‘Voortplanting bij minderwaardigen’, *De Groene Amsterdammer*, 13 december 1930, 9.

¹⁵⁴ Tjeenk Willink, ‘Voortplanting bij minderwaardigen’, 9-10.

¹⁵⁵ Ralf Dose, ‘The World League for Sexual Reform: Some possible approaches’, *Journal of the History of Sexuality*, Vol. 12, No. 1 (2003) 3.

¹⁵⁶ Brandhorst, ‘From Neo-Malthusianism to Sexual Reform’, 45.

¹⁵⁷ P.J. van Dranen en Herbert Lewandowski, *Beschavings- en zedengeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1933) 231.

hebben aangesloten bij de Nederlandse sectie. Dit suggereert dat ook binnen de NMB leden en aanhangers open stonden voor kennis over deze radicale methoden.

Toch is de asileringsmethode, voor zover de gepubliceerde bronnen en missives vanuit de NMB zelf kenbaar maken, nooit een belangrijk punt van discussie geweest binnen de organisatie. De meest logische verklaring hiervoor is dat asilering in wezen geen definitieve oplossing vormde voor de uitdijende bevolkingsomvang en een hogere maatschappelijke welvaart. Het zou wellicht het maatschappelijk lijden doen verminderen, maar niet de oorzaak wegnemen.¹⁵⁸ Gesuggereerd kan dus worden dat het grootste deel van de NMB niet gecharmeerd was van de asileringsmethode gezien het feit dat geslachten werden geïsoleerd en hen dus het recht van vrij geslachtsverkeer werd ontnomen. Het doet sterk neigen naar de seksuele onthouding, de methode die binnen het nieuw-malthusianisme juist zo sterk van de hand werd gewezen.

Het onderzoek vóór het huwelijk en het huwelijksverbod

Zoals in hoofdstuk twee al kort werd genoemd fixeerde de eugenetica in Nederland zich hoofdzakelijk op het pre-huwelijksonderzoek en het bijkomend huwelijksverbod. Beide eugenetische methoden waren er op gericht om individuen met een bepaalde ziekte of een zwakzinnige aanleg te verhinderen of zelfs te verbieden een huwelijk te sluiten. Alleen zo zou volgens de meer radicale eugenetici het voortbrengen van ziekelijk en zwakzinnig nageslacht kunnen worden voorkomen. Hoewel er bij Nederlandse eugenetici met name ten aanzien van het medische onderzoek vóór het huwelijk grote verdeeldheid bestond, voorzag een groot deel van hen in deze methode toch de meeste potentie om de voortplantingshygiëne te verhogen en daarmee de kwaliteit van het volk te waarborgen.¹⁵⁹ Het bijkomend huwelijksverbod werd door diverse eugenetici beschouwd als een meer rigide maar nog effectievere methode om de kwalitatieve volksverbetering te garanderen. Uitgaande van het feit dat geslachtsgemeenschap vooral binnen het huwelijk voltrok, zou een dergelijk huwelijksverbod het voortbrengen van onwenselijk nageslacht niet verhinderen maar compleet uitsluiten.

Net als het gros van de Nederlandse eugenetici zagen ook veel nieuw-malthusianen de voordelen van het pre-huwelijksonderzoek. De talloze positieve reacties vanuit de NMB op het onderzoek suggereren dat er binnen de organisatie grote belangstelling was voor de eugenetische

¹⁵⁸ Röling, 27.

¹⁵⁹ G.P. Frets, 'Geneeskundig onderzoek voor het huwelijk', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 83, no. 2.24 (17 juni 1939) 2890.

methode. De nieuw-malthusiaanse arts en bestuurslid van de Medische Raad, Sytze Greidanus (1843-1914), noemde het pre-huwelijksonderzoek een “zedelijke verplichting” en verklaarde namens de Medische Raad van de NMB dat zolang de preventieve middelen nog niet door iedereen werden geaccepteerd een medisch pre-huwelijksonderzoek zeer wenselijk was, niet alleen voor het individu maar ook voor de maatschappelijke bewustwording over de volksgezondheid.¹⁶⁰ Vermoedelijk dacht het gros van de nieuw-malthusianen hier hetzelfde over. De grote weerstand tegen de preventieve middelen vanuit diverse hoeken van de samenleving vormde een groot obstakel voor de NMB om de middelen frequent en in grote hoeveelheden te verspreiden. Het pre-huwelijksonderzoek werd door hen al snel omarmd als de op één na beste optie mocht de verspreiding van anticonceptie worden gedwarsboemd.

Ook Premsele bleek een groot voorvechter van het pre-huwelijksonderzoek. Vanaf de jaren dertig werd op zijn initiatief veelvuldig voorlichting gegeven over het pre-huwelijksonderzoek in de consultatiebureaus van de NMB. Met succes overigens. Diverse verslagen afkomstig van de consultatiebureaus tonen dat leden en belangstellenden in grote getalen de adviesbureaus bezochten om voorlichting te krijgen over het pre-huwelijks onderzoek.¹⁶¹ Volgens Premsele was voorlichting over het onderzoek van groot belang, allereerst omdat het een groter besef zou bijbrengen over het belang van een fysiek en mentaal gezond huwelijk, maar ook omdat het de verspreiding van ziekelijk nageslacht potentieel zou kunnen tegengaan.¹⁶²

Uit bronnen afkomstig van de NMB is gebleken dat zowel Greidanus als Premsele zich gedurende hun loopbaan hebben aangesloten bij het zogeheten Comité ter Bevordering van Geneeskundig Onderzoek vóór het Huwelijk dat in 1912 door een groep eugenetische artsen werd opgericht. Het Comité richtte zich in het bijzonder op het geven van adviezen over het huwelijksonderzoek en de eventuele vervolgstappen erna, met als doel de Nederlandse bevolking bewust te maken van het feit dat de kwalitatieve verbetering van het volk een positieve invloed zou hebben op de volksgezondheid. Premsele zou in februari 1921 zelfs de taak van secretaris van het Comité op zich hebben genomen.¹⁶³ Onduidelijk is hoeveel leden van de NMB zich gedurende deze periode hebben aangesloten bij het Comité, maar we kunnen veronderstellen dat het niet alleen bij de heren Greidanus en Premsele is gebleven. De betrokkenheid van enkele prominente leden van de NMB bij het Comité impliceert wederom de grote belangstelling voor de eugenetische methode.

¹⁶⁰ Sytze Greidanus, *Geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk: Een zedelijke verplichting* (Amsterdam 1904) 4.

¹⁶¹ Archief NMB, vergaderstukken dr. Jan Rutgershuizen uit 1933, 1935-1936, inventaris nr. 139, map 1.

¹⁶² Premsele, 114-115.

¹⁶³ Archief NMB, Aantekeningen over sexuele hervorming en het comité ter bevordering van geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk, 1908-1917, inventaris nr. 205, map 1, 2.

Behalve het pre-huwelijksonderzoek werd ook het wettelijke huwelijksverbod door enkelen positief ontvangen. Kort na de publicatie van het werk van Wijnaendts Francken verklaarde Rutgers: “Er kan geen twijfel aan bestaan dat dit verlangen [doelend op het belemmeren van huwelijken bij erfelijk belasting] gevoeld zal worden (...) immers wanneer men lijdende is, wenscht men in den regel geen kinderen, vooral niet wanneer duidelijk wordt gewezen op de kwade kansen ook voor deze kinderen”.¹⁶⁴ Rutgers was duidelijk overtuigd van de bruikbaarheid van een dergelijk huwelijksverbod: “Hoe meer men dit principe zou doorvoeren, des te meer men zou naderen tot het ideaal van selectie: bevruchting van alleen de betere individuen”, een uitkomst die de nieuw-malthusiaanse arts als “zeer wenselijk” beschouwde.¹⁶⁵ Ook hij was ervan overtuigd dat een huwelijksverbod bij “draggers van verborgen ziekten zoals syfilis en alcoholisme” het aantal ongezonde kinderen zou kunnen worden teruggedrongen wat weer bevorderlijk was voor de volksgezondheid. Rutgers onderkende dus de voordelen van kunstmatige selectie wat suggereert dat zijn denkwijzen met betrekking tot geboortebeperving enigszins eugenetische gemotiveerd waren.

Rutgers enthousiasme op het huwelijksverbod werd echter maar met weinig nieuw-malthusianen gedeeld. In een voordracht over het huwelijksverbod verklaarde Premesela namens het Comité ter Bevordering van Geneeskundig Onderzoek vóór het Huwelijk: “De vereeniging verlangt volstrekt geen wettig huwelijksverbod; zij is reeds tevreden, wanneer de menschen zich voor hun huwelijk tot den arts wenden om advies”.¹⁶⁶ Vermoedelijk waren ook andere artsen en deskundigen die actief waren binnen de consultatiebureaus van de NMB bang voor een wettelijk huwelijksverbod vanwege de dwingende aard ervan. Zij waren overtuigd van het feit dat de toestand van een mens werd bepaald door zijn of haar milieu en dat door middel van goede voorlichting dit milieu kon veranderen of zelfs verbeteren. Een wettelijk huwelijksverbod vonden zij in dit geval te hardnekkig en daarom overbodig. Interessant genoeg werd het onderzoek vóór het huwelijk wel heel positief ontvangen binnen de organisatie. Een dergelijk onderzoek stimuleerde immers een groter bewustzijn over het belang van een gezond huwelijk, een cruciale grondgedachte binnen de Bond.

¹⁶⁴ Rutgers, *Rasverbetering*, 20.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 21.

¹⁶⁶ Bernard Premesela, ‘Geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk’, *Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad*, jg. 59 (11-01-1927) 2.

Kwalitatieve verheffing van het volk

Uit de vorige subhoofdstukken is gebleken dat nieuw-malthusiaanse opvattingen over de eugenetische toepassingen in de regel behoorlijk ambigu waren en daarom op verschillende manieren kunnen worden geïnterpreteerd. Maar als we de ambitie van de eugenetische wetenschap, dat wil zeggen het ideaal van de genetisch kwalitatieve verheffing van het volk, in overweging nemen, dan zien we dat binnen de NMB de grens tussen het belang van kwantiteit en kwaliteit helemaal niet zo groot was. In *Schetsen no. 1* werd bijvoorbeeld herhaaldelijk gewezen op de veronderstelling dat de bevordering van het maatschappelijk welzijn begon bij het aanpakken van de “fatsoenlijke armoelijdens”. Dat ouders aan meer kinderen het leven te schonken dan dat zij konden voeden, kleden en huisvesten, beschouwde NMB-bestuurslid Jan Martinus Smit als een “maatschappelijk kwaad”.¹⁶⁷ Hij vreesde dat zonder ingrijpen de zwakste groepen onbekend zouden blijven met het gevaar van overbevolking, hetgeen gebeurde omdat zij toegaven aan hun onbezonnen instinct. Hierdoor zouden armoede, onreinheid en ziekten blijven prevaleren. Deze vicieuze cirkel kon volgens Smit alleen doorbroken worden wanneer de maatschappij tot een hoger beschavingsniveau zou komen, oftewel wanneer de zwakkere groepen zouden worden gereduceerd.¹⁶⁸ Nog sprekender is een citaat uit *Schetsen no. 2* dat luidt:

Wat wij [de NMB] beschaving en vooruitgang noemen, bestaat vooral daarin, dat wij de vorming van krachtige geslachten en maatschappijen niet van het blinde toeval ongelijken wedstrijd willen overlaten, maar door redelijke overwegingen willen beheerscht zien. Een hogere beschavingstoestand is in wezen niets anders dan een toestand waarin men er gaandeweg in slaagt, niet om het zwakke, ‘niets levensvatbaars’ in leven houden, maar om het ‘niets levensvatbaars’ te doen ondergaan en om alles tot de hoogste ontwikkeling te brengen.¹⁶⁹

Met name de laatste zin uit dit citaat betreft een sterk eugenetische indicatie gezien het feit dat een hogere beschaving hier wordt gekoppeld aan het verwijderen van de zwakkere individuen. Zulk soort argumenten doen vermoeden dat de organisatie de kwalitatieve verbetering van de bevolking wel degelijk van belang achtte. Er wordt hier letterlijk gewezen op het bewuste streven naar een hogere beschaving en, om dit te kunnen realiseren, de zwakkeren te doen verwijderen uit de Nederlandse samenleving.

¹⁶⁷ *Schetsen no.1*, 16.

¹⁶⁸ *Ibidem*.

¹⁶⁹ *Schetsen no. 2*, 8.

Tegelijkertijd vielen dit soort argumenten dikwijls samen met de bredere overtuiging dat het streven naar een hogere beschavingstoestand gelijk stond aan het streven naar een hogere ‘hygiënische kwaliteit’ in de zin van lichamelijk reinheid. In de regel koppelden de nieuw-malthusianen een hogere beschaving aan een gezondere en schonere levensstijl, denk hierbij aan toegang tot sanitaire voorzieningen, meer ruimte, schonere lucht, genoeg voeding enzovoorts. Dankzij velerlei factoren, waaronder een gebrek aan werk en huisvesting voor grote gezinnen, waren zwakkere groepen volgens de nieuw-malthusianen doorgaans niet in staat om een gezonder leven te leiden.¹⁷⁰ Zij werden daarom de voornaamste doelgroep en dus niet zozeer omdat er werd gedacht dat zij genetisch minderwaardige eigenschappen bezaten. Bovendien is gebleken dat veel nieuw-malthusianen ervan overtuigd waren van het feit dat er in de bewuste aantalsbeperking factoren schuilden die de voorplantingscellen rechtstreeks konden verbeteren, wat weer zou leiden tot rasverbetering. De gedachte hierachter was: hoe minder nageslacht, hoe gezonder het individu en hoe welvarender de maatschappij waardoor in de loop van tijd weliswaar minder maar wel krachtiger nageslacht werd voortgebracht.¹⁷¹ Het is dus lastig om hard te maken dat er vanuit de NMB met een sterk eugenetische grondslag werd gehandeld in haar streven naar kwalitatieve volksverbetering omdat de nadruk altijd sterker lag op fysieke hygiëne dan op genetische alteratie.

Toch treffen we in teksten gepubliceerd vanuit de NMB, met name uit de periode tussen 1905 en 1930, uiteenlopende voorstellingen die sterk eugenetische trekken vertonen. Bijvoorbeeld in de eerste uitgave van *Het Gelukkig Huisgezin* waar op de voorpagina in dikgedrukte letters de woorden “geen rasverbetering zonder aantalsbeperking” worden weergegeven.¹⁷² De anonieme auteur van het bijkomende artikel verzoekt de lezer steun te betuigen aan de NMB en haar missie om “de toekomstige geluukskansen voor het volk te verbeteren. Deze leus vinden we opvallenderwijs veel vaker terug in andere publicaties van de Bond.¹⁷³ Als we ervan uit gaan dat met de term ‘rasverbetering’ in feite de volkskwaliteit werd bedoeld wijst ook dit op het feit dat de kwaliteit van de bevolking van belang werd geacht door de nieuw-malthusianen. Aan de andere kant bestaat de kans dat het gebruik van dergelijke raciale termen sterk werd gevoed door buitenlandse voorbeelden. Zo gebruikten andere organisaties met een nieuw-malthusiaanse grondslag, waaronder

¹⁷⁰ *Schetsen no. 3*, 6-8.

¹⁷¹ Rutgers, *Rasverbetering*, 203. Rutgers verklaart dat materiële welvaart, wat volgens het nieuw-malthusianisme door gezinsbeperking verkregen kan worden, ook het kiemplasma van een individu zou kunnen verbeteren.

¹⁷² *Het Gelukkig Huisgezin*, jg. 1, no. 1 (januari 1904) 1.

¹⁷³ Zie: *Het Gelukkig Huisgezin*, jg. 3, no. 3 (juli 1908) 4; Nieuw Malthusiaanse Bond, *Het Propaganda-boekje* (1907), 3.

de Engelse *Malthusian League* en de Duitse *Sozial-Harmonischer Verein*, dikwijls termen als *race control* of *rassenverbesserung* in publicaties en tijdens bijeenkomsten.¹⁷⁴

Een ander interessant voorbeeld betreft het zogeheten Bondsspeldje (zie afbeelding 2). Op het speldje staat het devies *non quantitas sed qualitas*, wat letterlijk vertaald kan worden naar *niet de hoeveelheid maar kwaliteit*. Feitelijk wordt hier dus kwaliteit boven kwantiteit verkozen, wat het attribuut een behoorlijk eugenetische lading geeft. Hoewel er helaas weinig bekend is over de achtergrond van het Bondsspeldje is het bestaan ervan zeker. Volgens het huidige bestuur van de NVSH is de productie en de verspreiding van het speldje op gang gekomen aan het begin van de jaren 1930 en werd het attribuut verspreid onder leden van de organisatie. Waarom de sterk eugenetische leus is gebruikt voor het speldje is voorsnog onduidelijk. Hoogstwaarschijnlijk werd het overgenomen uit de Engelse *Malthusian League* die de leus in 1927 hadden geadopteerd.¹⁷⁵ Over de *Malthusian League* is overigens regelmatig beweerd dat er vanuit de organisatie werd gehandeld met een sterk eugenetische grondslag. Brits historicus op het gebied van eugenetische bewegingen in Engeland, Prof. R.A. Soloway, heeft beweerd dat de *Malthusian League* eugenetische toepassingen met open armen zou hebben verwelkomd in hun strijd tegen de overbevolking in Engeland. De felle pro-anticonceptie propaganda die door de organisatie werd

Afbeelding 2: Het Bondsspeldje van de NMB, circa 1930, officiële website van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming.

¹⁷⁴ NMB, *Beknopt overzicht van de 3^e Nieuw-Malthusiaanse konferentie* (1910) 13.

¹⁷⁵ Ledbetter, *A History of the Malthusian League*, 206.

gevoerd zou volgens Soloway bovenal zijn gedreven door de overtuiging van de voordelen van kunstmatige selectie op de ‘raciale kwaliteit’ van de Engelse bevolking.¹⁷⁶ Evenals in Duitsland speelde ook hier het superioriteitsdenken een belangrijke rol binnen eugenetische kringen. Dankzij de intensieve kennisuitwisseling tussen de *Malthusian League* en de NMB is het heel goed mogelijk dat de laatstgenoemde op propagandistisch vlak sterk werd beïnvloed.

Vermoedelijk berusten huidige beweringen over de NMB en haar welwillende houding tegenover een kwalitatieve volksverheffing grotendeels op het uit 1905 afkomstige werk van Rutgers getiteld *Rasverbetering en bewuste aantalsbeperking*. In dit empirisch onderzoek naar de menselijke aantalsbeperking bepleitte Rutgers dat wij als maatschappij zouden moeten streven naar het fysiologisch optimum. Hiermee doelde hij op de optimalisering van de levensverrichtingen van de mens, een proces wat volgens hem begon bij het voorkomen van bevruchting bij zwakkere individuen onder het mom “niemand wil ongewenste kinderen”.¹⁷⁷ Het gebruik van de term rasverbetering is ook hier enigszins verraderlijk omdat het wederom doet denken aan het belang van raszuiverheid equivalent aan het rassen-ideaal van Nazi-Duitsland. Hier moet ook rekening worden gehouden met de betekenis van het woord in deze tijd. Een diepere analyse toont namelijk dat Rutgers met de term in feite doelde op de verbetering van de levenskwaliteit van het volk en dus niet het belang van de raciale kwaliteit. Dit valt bijvoorbeeld goed af te lijden aan de uitspraak: “De les der moderne rassenverbetering kan nooit genoeg ter harte genomen worden; elk die kinderen verwekt moet dit ten toepassing brengen. Dan blijft een volk eeuwig jong en in toenemende mate energiek. Dan zal een volk niet ondergaan”.¹⁷⁸ Rutgers verbond rassenverbetering dus consequent aan volksverbetering. Het genetische aspect lijkt voor hem hierbij niet of weinig van belang.

Met deze kennis kan worden verondersteld dat de eugenetische ambitie om de menselijke bevolking kwalitatief te verbeteren in zekere mate werd gedeeld met de NMB. Maar in hoeverre werd de organisatie door de eugenetische wetenschap beïnvloed? Anders dan bij eugenetici speelden de genetische alteratie bij de nieuw-malthusianen niet per se een rol in hun streven naar de kwalitatieve volksverheffing. Een zwak individu werd door de organisatie eerder gekoppeld aan zijn of haar omgeving dan aan zijn of haar genetische samenstelling. Hoe slechter de omgeving, hoe zwakker het individu en dus hoe minder wenselijk het nageslacht van zo iemand was omdat het nageslacht in een gelijksoortige omgeving zou opgroeien, met alle gevolgen van dien. Dit ontkracht het idee dat de organisatie met een zuiver eugenetische denkwijze streefde naar het kwalitatief

¹⁷⁶ Richard Allen Soloway, Neo-Malthusians, Eugenists and the declining birth-rate in England, 1900-1918 *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies* vol. 10, No. 3 (1978) 265, 272.

¹⁷⁷ Jan Rutgers, *Rasverbetering en bewuste aantalsbeperking. Kritiek van het Malthusianisme en van het nieuw-Malthusianisme* (Rotterdam 1905) 7, 38.

¹⁷⁸ Rutgers, *Rasverbetering*, 126-127.

verbeteren van de bevolking. Tegelijkertijd hebben we gezien dat er vanuit de NMB regelmatig voorstellingen en uitingen zijn verspreid met een sterk eugenetische indicatie. Maar ook hier is het nog maar de vraag of de nieuw-malthusiaanse organisatie daadwerkelijk streefde naar de verbetering van de genetische kwaliteit van de Nederlandse bevolking. Het ontbreken van bronnen en de weinige achtergrond kennis van attributen zoals het Bondsspeldje brengt ons zo weer in grijs gebied.

Conclusie

Balans: De fijne lijn tussen kwaliteit en kwantiteit

In dit onderzoek is gekeken naar het verband tussen de Nieuw-Malthusiaanse Bond en de Nederlandse eugenetica en, in het bijzonder, in hoeverre de organisatie elementen vanuit de eugenetica heeft benaderd en erdoor is beïnvloed. De uitkomsten suggereren een vrij zichtbare connectie waar op veel punten nauwe raakvlakken tussen de ideologie en de wetenschap te bespeuren zijn. Maar ook hierin moet een voorzichtige balans worden gemaakt. Vanuit de nieuw-malthusiaanse organisatie werd vanaf het prille begin verkondigd dat haar voornaamste doel was om de overbevolking en haar negatieve gevolgen te bestrijden middels de verspreiding van anticonceptiemiddelen. De nadruk lag hierbij op de bevordering van de gezondheid en een hogere fysieke reinheid binnen het huishouden, zowel als een meer welvarende maatschappij. Om dit doel te bereiken achtten de nieuw-malthusianen een kwantitatieve voortplantingsregulering noodzakelijk. Dit streven valt op zichzelf weinig eugenetisch te noemen omdat het op geen enkele wijze suggereert dat de genetische kwaliteit en erfelijke aanleg van het individu van belang was. Toch hebben verschillende verklaringen en weergaven doen denken dat aan dit nieuw-malthusiaanse streven ook nog een ander, meer eugenetisch, sociaal motief ten grondslag lag.

Voordat deze balans wordt gemaakt is het belangrijk om te benadrukken dat de eugenetica in Nederland niet over één kam kan worden geschoren met andere westerse landen waar de wetenschap werd bedreven. In tegenstelling tot in Duitsland en de Verenigde Staten, waar het concept van de rassenhygiëne als uitgangspunt werd genomen, vormde in Nederland de voortplantingshygiëne de basis van de eugenetica. Hierbij lag de nadruk op het verhinderen van voortplanting van ‘onhygiënisch volk’, oftewel individuen met geslachtsziekten, een fysiek of mentale afwijking of een alcohol probleem. Niet de raciale afkomst van het individu, maar de algehele gezondheid van het volk speelde hierin de belangrijkste rol. De achterliggende gedachte hierbij was: zou men genetisch ‘onhygiënische’ individuen hinderen in hun voortplanting, dan zouden de toekomstige generaties uitsluitend uit kwalitatief fysiek en mentaal gezonde individuen bestaan. Nederlandse eugenetici bouwden zo in feite voort op het negentiende eeuwse beschavingsoffensief waarin de optimale gezondheid en welvaart van de gehele bevolking het middelpunt vormde. De eugenetische methoden die door hen werden aangevoerd waren dus hoofdzakelijk gericht op de verbetering van de kwaliteit van het volk ten voordele van de volksgezondheid voor toekomstige generaties.

Als we uitsluitend kijken naar de eugenetische methoden die door Nederlandse eugenetici gedurende de beginjaren van de twintigste eeuw zijn aangedragen, kunnen we opmaken dat deze over

het algemeen geen grootschalig enthousiasme hebben opgewekt binnen de NMB. Hoewel de contraceptieve voordelen van sterilisatie door een behoorlijk aantal nieuw-malthusianen werden onderkend benaderden zij dit thema altijd zeer discreet. De eugenetische sterilisatie gaf weliswaar voor beide geslachten de garantie van het uitblijven van een zwangerschap, maar niet voor het uitblijven van seksueel overdraagbare ziekten. De operatie vormde dus een groot gezondheidsrisico voor zowel het individu in kwestie. Hetzelfde gold voor de medische abortus. Het geforceerd afbreken van een zwangerschap werd in de regel beschouwd als een serieus gevaar voor zowel de fysieke als mentale gezondheid van de vrouw en werd door de organisatie daarom sterk van de hand gewezen. Vermoedelijk was ook de asileringsmethode weinig gewenst omdat het isoleren van geslachten in feite het tegenovergestelde was van wat het nieuw-malthusianisme wenste te bereiken. Daarbij hingen aan alle drie toepassingen ethische bezwaren die het lastig maakten voor de nieuw-malthusianen om de eugenetische methoden te rechtvaardigen.

Dat gezegd hebbende waren er natuurlijk ook uitzonderingen. Er was binnen de organisatie bijvoorbeeld grote belangstelling voor het eugenetische gemotiveerde onderzoek vóór het huwelijk om de verspreiding van ziekelijk nageslacht te verhinderen. Dit werd het duidelijkst zichtbaar in de jaren dertig, de periode waarin ook de eugenetische discussie in Nederland haar hoogtepunt bereikte. In deze tijd ging de NMB zich veel intensiever richten op het geven van voorlichting over thema's met betrekking tot het geneeskundig pre-huwelijksonderzoek en het huwelijksverbod, in de hoop dat hierdoor het hoge reproductieniveau bij de zwakste en armste groepen binnen de samenleving zou gaan afnemen. Afgezien daarvan hebben belangrijke kopstukken binnen de organisatie zich enkele keren positief uitgesproken over de werkzaamheid van de meer radicale eugenetische methoden wanneer deze zouden worden toegepast op individuen met 'zeer onwenselijke eigenschappen'. Zo droegen NMB-voorman Jan Rutgers en dr. Bernard Premsele sterilisatie aan als een effectief preventie middel bij zwakzinnigen, minvermogenden en dragers van geslachtsziekten ten voordele van de volksgezondheid. Tussen de regels door liet Jan Rutgers ook blijken geen principiële bezwaren te hebben tegen de meer radicale methoden zoals het huwelijksverbod of abortus wanneer dit een gelukkig en gezond huisgezin zou kunnen garanderen. Wanneer het ging om de verbetering van de volksgezondheid moest volgens Rutgers elke vorm van geboortebeperving tot één van de optie behoren. Het is dus niet zo dat alle medestanders binnen de NMB zich strikt afkeerden tegen de eugenetische methoden.

Tevens valt er behoorlijk wat voor te zeggen dat de NMB wel degelijk affiniteit had met de eugenetische ambitie om de kwaliteit van het volk te verbeteren. Evenals bij eugenetici stond binnen de organisatie de volksgezondheid en een hogere mate van hygiëne altijd op de eerste plaats. Zij hebben er daarom ook nooit een geheim van gemaakt dat zij de zwakkere en minvermogende groepen binnen de samenleving wenste te benaderen met haar overtuigingen, hier lag per slot van rekening het aantal

geboortes het hoogst. Zowel de enthousiaste reacties vanuit de organisatie op het pre-huwelijksonderzoek en het bijkomende huwelijksverbod als de uiteenlopende weergaven in publicaties en het raadselachtige Bondsspeldje met de eugenetisch gemotiveerde leus bevestigen het feit dat er binnen de NMB niet alleen werd gestreefd naar het terugbrengen van de kwantiteit maar ook naar het opvoeren van de fysieke kwaliteit van de Nederlandse bevolking.

Toch kunnen we veronderstellen dat de nieuw-malthusiaanse organisatie in haar gedaante en benaderingswijze in wezen geen eugenetische beweging was. Hoewel de eugenetische ambitie om de Nederlandse bevolking tot een hoger beschavingsniveau te brengen door Bondsleden werd gedeeld met eugenetici was hun streven hiernaar weinig eugenetisch. Binnen de NMB werd namelijk het principe van de voortplantingshygiëne, dat wil zeggen wie zich wel en wie zich niet mocht voortplanten, in de regel bepaald door omstandigheden. De nieuw-malthusianen waren ervan overtuigd dat een milieu voor ieder mens op ieder moment kon worden veranderd of zelfs kon worden verbeterd, waardoor uiteindelijk voortplanting weer tot de mogelijkheden zou kunnen behoren. Voor eugenetici werd het principe van de voortplantingshygiëne daarentegen bepaald door de erfelijkheidsfactoren dat wortelde in het genetisch determinisme. Eugenetici waren er juist van overtuigd dat de genetische aanleg bij een mens onveranderlijk was en dat onwenselijke eigenschappen dus op elk moment moesten worden bestreden om toekomstige generaties de beste kansen te geven.

Dit wil niet zeggen dat er geen duidelijke invloeden merkbaar zijn. In haar streven naar de bewuste geboorteregulering is de NMB wel degelijk beïnvloed door de wetenschap van eugenetica en haar verschijningsvorm in Nederland. We zien bijvoorbeeld duidelijk dat gedurende haar bestaan er binnen de organisatie steeds meer aandacht werd gegeven aan het belang van de verhoging van de voortplantingshygiëne vanwege het effect daarvan op de volksgezondheid. Vooraanstaande nieuw-malthusianen hebben zich op verschillende manieren bemoeid om dit eugenetische streven onder de aandacht te brengen, bijvoorbeeld door zich aan te sluiten bij eugenetisch gemotiveerde verenigingen en organisaties buiten de NMB. Ook buitenlandse invloeden op de organisatie kunnen niet worden uitgesloten. Er valt bijvoorbeeld veel voor te zeggen dat de sterk eugenetische inslag van de Engelse *Malthusian League*, de organisatie waaruit de NMB feitelijk is voortgevloeid, een stempel heeft gedrukt op de Bond en haar gedachtegoed heeft gekleurd. Zodoende kan uit deze balans worden opgemaakt dat hoewel de NMB niet handelde met een zuiver eugenetische grondslag, zij in zekere zin wel een soortgelijk wereldbeeld wenste uit te dragen. Eén waar het elimineren van ‘ongewild nageslacht’ zou leiden tot een gelukkiger en vooral gezonder leven voor zowel mens als maatschappij, en dus een belangrijk middel vormde voor de armoedebestrijding in Nederland.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

Primaire bronnen

Archieven

Nationaal Archief (Den Haag)
Archief Handelingen der Staten-Generaal (2.02.31.02)

International Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam)
Archief Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond
Archief Gé Nabrink (1917-1993)
Archief Dr. Jan Rutgers (1850-1924)
Archief Nieuw-Malthusiaanse Bond

Stadsarchief Rotterdam
Archieven van de Nieuw-Malthusiaanse Bond, afdeling Rotterdam

Periodieken

Erfelijkheid bij de mens; driemaandelijks tijdschrift voor anthropobiologie en eugenetica, jg. 1, 1935 (Den Haag 1935).

De Dageraad: Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen, 1856-1906, Uitgave van de vereniging van De Dageraad, bijdrage van Dr. Jan Rutgers (Amsterdam 1906).

De Groene Amsterdammer, no. 2793 (13 december 1930).

De Staatscourant, no. 24 (27 januari 1895).

De Werkmansbode, Orgaan van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond, jg. 1, no. 1 (1 januari 1877); jg. 3, no. 38 (10 mei 1879).

Het Gelukkig Huisgezin, Orgaan van de Nieuw-Malthusiaanse Bond tot 1924, jg.1 no. 1 (1904); jg. 3, no. 3 (1907); jg. 22, no. 24 (1919).

Het Maandblad Getuigen en Redding. (1878-1912) jg. 18, no. 4 (1 april 1896).

Levenskracht, Maandblad voor reiner leven. (1907-1929) jg. 2, no. 52 (1908).

Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde, jg. 31, nr. 1 (18 maart 1895); jg. 66, nr. 1 (21 januari 1922); jg. 80, deel VI, nr. 44 (31 oktober 1936); jg. 83, nr. 2.24 (17 juni 1939).

Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad (1869-1982) jg. 59, 11 januari 1927.

Verstandig Ouderschap, Orgaan van de Nieuw-Malthusiaanse Bond tot 1967, jg. 3, no. 2 (1928); jg. 5, no. 3 (1930); jg. 17, no. 1-3, 5 (1932).

Vragen des Tijds. (1875-1914) jg. 10, no. 1 (januari 1877); jg. 32, no 1 (januari 1906).

Overige primaire bronnen en literatuur

- Dranen, P.J. van en Lewandowski H., *Beschavings- en zedengeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 1933).
- Droog, E.A.M., *Praeadvies over het geneeskundig onderzoek voor het huwelijk* (1922).
- Frets, G.P., 'Alcohol en kiembeschadiging', *De Wegwijzer* (1925) 43-56.
- Galton, F., *Inquiries into Human Faculty and its Development* (Londen 1883).
- Goes, F. van der, 'Nieuw-Malthusianisme, geschiedenis van den Nieuw-Malthusiaanschen Bond (vervolg)', in: *Tweemaandelijksch Tijdschrift voor letteren, kunst, wetenschap en politiek*, afl. 3, (Amsterdam 1897) 411-433.
- Greidanus, S., *Geneeskundig onderzoek vóór het huwelijk een zedelijke verplichting* (Baarn 1904).
- Herwerden, M.A. van, *Erfelijkheid bij den mensch en Eugenetiek* (Amsterdam 1926).
- Jacobs, A., *Herinneringen* (Amsterdam 1924).
- Malthus, T.R., *An Essay on the Principles of Population* (London 1798).
- Ortt, F., 'Rein leven en geheelonthouding', *Bibliotheek voor reiner leven*, deel II (Amsterdam 1903).
- Pinkhof, H., 'Neo-Malthusianisme en volkskracht', in: *Studies in Volkskracht*, serie 1 no. 6 (Amsterdam 1904).
- Pippel, H.J., *Sterilisatie. Een onderzoek naar de mogelijkheden eener wettelijke regeling der geslachtelijke onvruchtbaarmaking in Nederland* (Leiden 1933).
- Premsele, B., *Bewuste regeling van het kindertal: Mededeelingen uit het Aletta Jacobshuis te Amsterdam* (Amsterdam 1932).
- Rooy, H. van, *Het onvruchtbaar maken van den mens als medische behandeling, Neomalthusiaanse praktijk, eugenetische maatregel en middel tot bestrijding van sexuele criminaliteit* (Den Haag 1937).
- Rutgers J., *Rasverbetering en Bewuste aantalsbeperking: Kritiek van het malthusianisme en van het Nieuw-Malthusianisme* (Rotterdam 1905).
- Sanders, J., 'Enkele opmerkingen over het bevolkingsvraagstuk' in: *Sociale Voorzorg* (Den Haag 1924) 519-539.
- Steinmetz, S.R., 'De toekomst van ons ras', in: *De Gids*, jg. 74 (Amsterdam 1910) 11-46.
- Treub, H., 'Geneeskundige huwelijkswetgeving', in: *Studies in Volkskracht*, serie 2, no. 3 (Amsterdam 1900) 90-144.

Treub, H., 'De geneesheer tegenover de facultatieve steriliteit', *Verspreide opstellen van Prof. H. Treub* (Amsterdam 1904).

Wijnaendts Francken, C.J., *Wenschelijk Huwelijksverbod* (Haarlem 1901).

Website van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (2020).
<https://www.nvsh.nl/over-de-nvsh/geschiedenis-nvsh/>

Secundaire literatuur

Bashford, A. and Levine P., 'Introduction: Eugenics and the Modern World', in: Alison Bashford and Philippa Levine eds., *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (2010) 3-20.

Binneveld, J.W.M. en Lieburg, M.J. van, 'De eerste psychiatrische revolutie in Nederland, een revolutie die niemand wilde', *Tijdschrift voor psychiatrie*, no. 1/78 (1978) 517-534.

Blom, J.C.H., en Lambert E., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 4^e druk (Baarn 2006).

Brandhorst, H., 'From Neo-Malthusianism to Sexual Reform: The Dutch section of the World League for Sexual Reform', *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12, no. 1 (Austin, Texas 2003) 38-67.

Bruijn, J. de, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979).

Buskes, C., *Evolutionair denken: De invloed van Darwin op ons wereldbeeld* (Amsterdam 2006).

Dose, R., 'The World League for Sexual Reform: Some possible approaches', *Journal of the History of Sexuality*, vol. 12, no. 1 (Austin, Texas 2003) 1-15.

Heide, J. van der, *Darwin en de strijd om beschaving in Nederland, 1859-1909* (Amsterdam 2009).

Kol, A. van, 'Religieus-ethische kroniek: De Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming', in: *Streven: maandblad voor geestesleven en cultuur*, jaargang 10 nr. 5 (1957) 442-449.

Ledbetter, R., *A History of the Malthusian League, 1877-1927* (Londen 1976).

Müller-Hill, B., *Murderous Science: Elimination by scientific selection of Jews, gypsies and others, Germany 1933-1945* (New York 1984).

Mok, R.J.M., *In de ban van het ras. Aardrijkskunde tussen wetenschap in samenleving 1876-1992* (Amsterdam 1999).

Nabrink, G., *Seksuele hervorming in Nederland: Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (NMB) en de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) 1881-1971* (Nijmegen 1978).

Noordman, J., *Om de kwaliteit van het nageslacht: Eugenetica in Nederland, 1900-1950* (Nijmegen 1989).

Poppel, F. van en Röling, H., 'Physicians and Fertility Control in the Netherlands', *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 43, no. 2 (Cambridge 2003) 155-185.

Röling, H.Q., *De tragedie van het geslachtsleven: Dr. J. Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaanse Bond opgericht in 1881* (Amsterdam 1987).

Pols, H., Eugenics Archive: Netherlands, (2014, March 8). Retrieved on August 31 2020 from <https://eugenicsarchive.ca/discover/world/531b7bdf132156674b0001f0>

Rooy, P. de, *A tiny spot on the earth: The political culture of the Netherlands in the nineteenth and twentieth centuries* (Amsterdam 2015).

Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979).

Soloway, R.A., 'Neo-Malthusians, Eugenists and the declining birth-rate in England, 1900-1918', *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, vol. 10, no. 3 (1978) 264-286.

Szreter, S., Nye R.A. en Poppel, F. van, 'Fertility and Contraception during the Demographic Transition: Qualitative and Quantitative Approaches', *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 34, no. 2 (Cambridge 2003) 141-154.

Toolen, A. van der, 'Weg met de bordeelen en rendez-vous-huizen! De zedelijkheidswetten van 1911', *Historisch Nieuwsblad* (april 2008).

Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).